

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Povstání Bohdana Chmelnického a jeho vliv na proměnu
rozložení moci ve středovýchodní Evropě**

Bogdan Afanasenko

Plzeň 2016

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra Politologie a mezinárodních vztahů

Studijní program Mezinárodní teritoriální studia

Studijní obor Mezinárodní vztahy a východoevropská studia

Bakalářská práce

**Povstání Bohdana Chmelnického a jeho vliv na rozložení
moci ve středovýchodní Evropě**

Vedoucí práce:

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2016

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2016   .....

Děkuji vedoucímu bakalářské práce, PhDr. Vladimíru Naxerovi, za jeho odbornou pomoc, čas a laskavost, při tvorbě odborného textu. Rád bych také poděkoval své rodině, za jejich podporu a důvěru, taktéž svým kolegům a přátelům, kteří mne podporovali.

1. Úvod.....	6
2. Sociální a politické reálie ve středovýchodní Evropě a příčiny velkého povstání ..	8
2.1. Kozácké vojsko jako validní aktér v mezinárodním systému	8
2.2. Kozáci v Rzeczpospolitě před povstáním Bohdana Chmelnického.....	12
2.3. Šlechtická „demokracie“ v Rzeczpospolitě.....	19
2.4. Náboženské reálie.....	21
2.5. Povstání na konci 16. století.....	24
2.6. Vláda Vladislava IV.	25
3. Povstání Bohdana Chmelnického	28
4. Dopady povstání Bohdana Chmelnického	39
5. Závěr.....	47
6. Seznam použité literatury.....	50
7. Resumé	52

1. Úvod

Vzpouora vedená Bohdanem Zenobiusem Chmelnickým roku 1648 zásadně ovlivnila mocenské rozložení ve středovýchodní Evropě. Během tohoto povstání došlo ke střetu několika politických celků. Revolta také vyvolala polsko-ruské boje, které měly za následek ztrátu ukrajinské autonomie a rozdělení Ukrajiny podél hranice na řece Dněpr. Ukrajina byla rozdělena mezi Polsko-litevskou unii, která plně integrovala území „pravobřežní“ Ukrajiny, a Rusko, které získalo území na východ od řeky Dněpr. Povstání B. Chmelnického také vytvořilo na krátkou dobu plně nezávislý stát, existující přibližně deset let. Vládnoucí elitou v něm byla kozácká staršina. Období po Chmelnického smrti je známé jako období „ruiny“. Na vrcholu „ruiny“ byl kozácký stát rozdělen mezi Polsko a Rusko. V práci bych se tedy zaměřil i na období „ruiny“. Detailní poznatky tohoto období nám mohou odhalit specifické příčiny pro geopolitický vývoj středovýchodní Evropy v 17. a 18. století.

Nejpočetnější skupinou, která se vzpoury zúčastnila, byli bezpochyby pravoslavní rolníci, proto mělo povstání dominantně sociální charakter, avšak zúčastnění kozáci nesli svojí revoltu v duchu obrany pravoslaví nebo nespokojenosti vůči staršině. V tomto případě dostává rolnické povstání i charakter hierarchický a náboženský.

Cílem práce bude objasnit střednědobé a dlouhodobé dopady těchto událostí, a zjistit, zda povstání mohlo zapříčinit budoucí rozpad Polsko-litevské unie, nebo to byla právě politická slabost Polsko-litevské unie, která umožnila rozpoutání revolty. Je však potřeba stanovit si několik otázek, jejichž zodpovězení nám dopomůže dosáhnout cíle práce. Jaké bylo postavení Ukrajiny vůči Polsko-litevskému státu před vypuknutím povstání? Jaký byl vládní systém v této zemi? Jaké byly národnostní a náboženské vztahy v této oblasti? Jaké byly dlouhodobé a bezprostřední příčiny povstání? Povstání a následující smrt Bohdana Chmelnického vyvolaly napětí mezi kozáckou elitou a zapříčinilo změny kozácké hierarchie. Práce se tedy bude zabývat i proměnou hierarchie kozáckého vojska. Práce bude strukturovaná podle posloupnosti hledání odpovědí na tyto otázky.

Tato práce je pojata jako kvalitativně-interpretativní studie. Mým cílem bude interpretovat vztah mezi slábnoucí Rzeczospolitou, povstáním Bohdana Chmelnického a dalším oslabením Polska, které vyústilo až v jeho rozdělení mezi okolní mocnosti. Tyto vazby budu interpretovat především na základě studia historických pramenů a tehdejších sociálních, náboženských reálií. Jsem si vědom, že představená interpretace těchto vztahů obsažená v této práci může být jedna z mnohých (srov. Drulák 2003: 14—16).

Pro zodpovězení takto nastavených výzkumných otázek je text bakalářské práce rozdělen do tří hlavních kapitol: 1) Sociální a politické reálie ve středovýchodní Evropě a příčiny velkého povstání, 2) Povstání Bohdana Chmelnického, 3) Dopady povstání na rozložení moci ve středovýchodní Evropě. První kapitola je nejobsáhlejší, z důvodu jejího velkého záběru. Zabývá se například vznikem kozáků jako součásti tehdejší společnosti a dále pak jejich transformací do žoldáckého vojska využívaného polskou korunou. V této kapitole jsou též zohledněny náboženské reálie na území středovýchodní Evropy, jelikož byly nedílnou součástí tehdejší společnosti v Rzeczospolitě a mnohdy splývaly s identitou jednotlivých národností uvnitř tohoto politického celku. Následuje podkapitola, která se týká specifík šlechtického stavu v Rzeczospolitě, kvůli jeho zvláštnímu postavení vymykajícímu se ze vzorů ostatních evropských zemí. Polská šlechta si totiž v průběhu staletí vybudovala silné postavení vůči králi a měla významný vliv na politické rozhodování. V neposlední řadě se první kapitola zabývá krátkým exkurzem do historického vývoje před povstáním a možnými příčinami tohoto povstání. Druhá kapitola rozebírá historický průběh povstání. Třetí kapitola se samozřejmě bude věnovat dopadům povstání na rozložení moci ve středovýchodní Evropě.

Jako jeden z hlavních zdrojů při tvorbě bakalářské práce použiji nově vydanou kolektivní monografii Dějiny Ukrajiny (Rychlík et al. 2015). Dále pak Dějiny Polska (Kosman Marcella 2011). Dále jsem použil řadu knižních publikací v českém a anglickém jazyce a také internetové zdroje.

2. Sociální a politické reálie ve středovýchodní Evropě a příčiny velkého povstání

2.1. Kozácké vojsko jako validní aktér v mezinárodním systému

Tato bakalářská práce se zaměřuje zejména na kozáctvo, jako sociální vrstvu, jež pomohla k proměně politického života a rozložení sil ve středovýchodní Evropě, a proto by bylo vhodné představit kozáky jako vojenskou sociální vrstvu a její pravděpodobný vznik. V minulosti se mezi Krymským chanátem¹ a tehdejším Polskem rozprostíraly stepi, které znamenaly pro odvážné jedince výzvu a možnost obživy rybolovem, lovem koní, turů nebo loupeživých výprav proti obchodníkům a menším městům potažmo vesnicím. Lidé, kteří se živili tímto způsobem, začali být nazýváni kozáky a objevují se již v pozdních dobách Kyjevské Rusi. Jde o heterogenní sociální skupinu pojímající několik etnik: východní Slované, Polovce, Tatary i Turky. První zprávy o kozáckých nájezdech na tatarské vesnice a města se objevují v 16. století, kdy se v těchto dobách také začali sdružovat do opevněných osad „sič“, které je měly ochraňovat proti možným nájezdům Tatarů a Turků, ale také litevských i polských vojsk. Podle dochovaných zpráv jednu takovou „sič“ v Záporoží založil Dmytro Vyšneveckyj, jehož polonizovaní potomci v následujícím století hráli důležitou roli ve formování moci v tomto regionu. Záporožští kozáci tedy před povstáním proměnlivě ovládali jen stepní území na jihu dnešní Ukrajiny spolu s Krymskými Tatary (Rychlík et al. 2015: 72—76).

Vedle záporožských kozáků se prakticky paralelně vyvíjela další skupina kozáků – východně od Záporoží se zformovalo donské vojsko kozáků. Jak už jejich název prozrazuje, tato skupina se usadila u řeky Don v tehdejších jižních hranicích

---

¹ Na Krymském poloostrově vznikl kolem roku 1440 samostatný chanát, který ovládal také oblast přilehlého severního pobřeží Azovského moře. Jeho vládcem se stal Hadži Girej, jeden ze vzdálených potomků Čingischána. Jeho nástupci z dynastie Girejů udrželi existenci chanátu až do poloviny 18. století, kdy byl dobyt carským Ruskem v čele s Kateřinou II. Velikou (Rychlík et al. 2015: 65).

Moskevského knížectví. Po rozpadu Zlaté hordy² a postupné porážení zbylých chanátů vytvořilo prostředí pro kolonizaci pravoslavných křesťanů, kteří se začali usazovat na těchto stepních území, stavět opevněné stanice a formovat kozácké vojsko. Donští kozáci se v roce 1614 oficiálně odevzdali do služeb cara Ivana IV., který jim přislíbil vlastní samosprávu a žold za výměnu jejich služeb (Feodoroff 1999: 17).

V rámci vnitřní správy donských a záporožských kozáků nejsou žádné signifikantní rozdíly, avšak záporožští kozáci oproti donským zakazovali svým ženám vstup na stanici/siň. Jediné ženy, které mohly vstoupit na pevnost ke kozákům, byly určené pro pobavení. Na druhou stranu, donští kozáci chápali rodinu, jako základ svého vojska. Ženy kozáků měly privilegované postavení a byly uvnitř organizace respektovány se stejnými právy jako muži. V případě, kdy si kozák chtěl vzít na stanici svou novou ženu, musela předstoupit před kozáckou radu. Poté musela souhlasit s vedením organizace uvnitř stanice a být jednohlasně schválena radou. Až poté mohla začít oslavná veselka (Feodoroff 1999: 18).

Kozáci, kteří spadali pod správu Moskevského knížectví, později Ruského carství, plnili mimo pohraniční stráž i kolonizátorskou funkci, kdy prakticky pro Rusko kolonizovali celou Sibiř a stavěli na dobytých místech osady. V roce, kdy na Ukrajině vypuklo povstání Bohdana Chmelnického (1648), kozák Semjon Děžnov v carských službách doputoval k pobřeží tichého oceánu a přeplul úžinu, která je dnes známá jako Beringova, a dostal se tak na americký kontinent (Feodoroff 1999: 45).

Jak už je výše zmíněno, nešlo o správu oficiální. Stepní území byla řídce osídlena a mohli bychom je označit jako frontiers. Frontier je politicko-geografické území, které se nachází za územím daného státu a nespadá absolutně pod jeho administrativu. Stát, který si přisvojí toto území, si určuje právo vykonávat na něm moc (Glassner – Fahrer: 72). Rozdíl mezi frontier a hranicí, je jeho geografické vymezení, kdy frontier je územím širokým, kdežto hranice je pevně vymezena.

---

² Zlatá horda/Kipčacký chanát vzniká 1242 jako součást Mongolské veleříše, rozprostírala se ve východní Evropě a v západní Asii.

Už před uzavřením Lublinské unie³ se prakticky půlstoletí pohybovali kozáci v pohraničním území s Krymským chanátem. První centrum, kde se kozáci shromažďovali, byla Záporožská síč, která sloužila jako předloha k vybudování dalších pevností/sičí. Uvnitř síče pravidelně stály obytné domy, které sloužili zároveň jako kasárna a to z toho důvodu, že samotní kozáci byli vojáky. Jak již bylo řečeno, ženám byl na síč vstup ve většině případů zakázán. Uprostřed síče se také nacházelo jakési náměstí – v tomto případě označováno jako majdan – kde probíhala hlasování a soudy. Při síči, tedy za obrněnými hradbami, se zpravidla vyskytovaly menší osady, které se staly cílem celé řady obchodníků nekozáckého původu. Odebrat se na síč mohl prakticky každý muž, který byl ochoten přijmout kozácký způsob života, proto se zde objevovali přehající nevolníci, nebo zchudlá šlechta. Kozácký způsob života předpokládal přijmout pravoslavnou víru, jako víru identifikující svobodné kozáky (Rychlík et al. 2015: 92).

Na vrcholu kozácké hierarchie stál shromážděním zvolený hetman, nebo taktéž ataman. Hodnost hetmana pochází z polské vojenské hierarchie a označuje nejvyššího důstojníka. Další funkce zastupoval písař, který vedl hetmanovo kancelář; koševyj ataman, jenž se staral o organizaci a výzbroj vojska; esaul, který se staral o zásobování vojska a jeho výcvik; a sudí. Další součástí systému uvnitř síče byla rada kozáků. K rozhodnutím nedocházelo pomocí sčítáním hlasů, nýbrž zvítězil názor nejhlasitějších z davu. Menšina byla častokrát umlčena i za použití násilí. Kozácké vojsko se hierarchicky dělilo na pluky a pluky na setniny v čele s plukovníky a setníky. Kozáčtí důstojníci pak soustřeďovali vojenskou moc, ale i policejní a administrativní na daném území. Kozácké vojsko fungovalo de facto jako samostatně správné území, jejímž jádrem byla Záporožská síč a území táhnoucí se asi 80 kilometrů od síče po toku řeky

---

³ Lublinská unie byla podepsána 1. července 1569 a utvořila konfederaci (tedy jednotný státní celek) mezi Litevským velkoknížectvím a Polským královstvím. Při této příležitosti byla Litva donucena předat Polsku území *Volyně, Podlasí a Kyjevská*, to vše za polskou vojenskou angažovanost v Litvě. Šlechtici z obou politických celků volili jednotného panovníka – polského krále, který se zároveň stával litevským velkoknížetem. Polsko-litevsko mělo společnou zahraniční politiku a společný sněm-Sejm. Litevské knížectví si však obhájilo vlastní pokladnu, vnitřní správu a vojsko. Před uzavřením Lublinské unie bylo Polské království a Litevské velkoknížectví v personální unii (Švec 1996: 75, 76).

Dněpr. Území se časem rozšiřovalo po obou stranách řeky. I přes výše zmíněné samosprávné prvky byla Záporožská sič od vzniku Polsko-litevské unie de iure součástí polského státu a spadala pod správu Kyjevského vojvodství. Kyjevský vojvoda, jako zástupce polského státu, však neměl reálnou moc nad kozáckou sičí. Kozáci byli známí tím, že i když se vraceli na území, kde byla aktivně vykonávaná polská moc, chovali se jako příslušníci jiného státu a častokrát odmítali plnit povinnosti vůči šlechtickému vlastníkovi půdy, na které se v daném momentě nacházeli. Polská policie, nebo vojenská síla byla na kozáky krátká, protože kozáci bývali dobře vycvičení a ozbrojení (Rychlík et al. 2015: 93, 95).

Kozácká svoboda a absence uplatnění polského zákona kořenila hlavně z prostředí, kde se kozáci běžně vyskytovali. Jak je již výše zmíněno, kozáci se vyskytovali v řídce zalidněné stepi na jihovýchodě Rzeczpospolity, kde nebyla přítomna polská vojska, a jediní obyvatelé na tomto území byli kozáci, kteří čelili přímé konfrontaci Tatarů a tedy i Osmanské říše (Gordon 1983: 18).

Kozáci se ve dvacátých letech 17. století chovali už jako samostatný aktér v tehdejším mezinárodním systému. Například zasáhly do dynastických sporů v Krymském chanátu, kde oficiálně podporovali bratry Šahina Gireje a Mehmeda Gireje, kteří se chtěli vymanit z područí Osmanské říše. Sultán Murad IV. je proto následovně zbavil vlády. V lednu 1625 uzavřeli kozáci s jedním z bratrů, Šahinem Girejem dohodu, kde se kozáci zavazovali útočit proti Osmanské říši jak na moři, tak i na souši. Touto dohodou se kozáci mohli volně pohybovat na Krymském poloostrově, odkud také operovali své loďstvo. Kozáci se svým loďstvem následovně vpluli do Bosporu, odkud spálily předměstí Cařihradu a uloupili při té příležitosti velké množství cenného zboží. Kozáci se se svou flotilou, čítající 80 čajek⁴, vybavený 50 člennými posádkami vrátili bezpečně zpět na Záporoží. Už po dvou týdnech se kozácká flotila opět objevila před Cařihradem, tentokrát o síle 150 čajek, kde po celé tři dny kozáci loupili. (Rychlík et al. 2015: 104).

---

⁴ Kozácké lehké lodě s nízkým ponorem – jelikož byly lehké, bylo s nimi možno dobře manévrovat a nabrat vysokou rychlost.

2.2. Kozáci v Rzeczpospolitě před povstáním Bohdana Chmelnického

Kozáci v rámci Polsko-litevské unie byli fakticky svobodní lidé, avšak na oficiální úrovni byli stále součástí Rzeczpospolity a museli „chtě, nechtě“ uznávat svrchovanost krále. Na druhou stranu by se dalo říci, že kozácké vojsko v čele s hetmanem působilo jako samostatný aktér v rámci tehdejšího mezinárodního systému. Kozáci například samostatně podnikali válečné výpravy proti Osmanské říši, byli několikrát zapleteni do dynastických konfliktů v krymském chanátu a vedli samostatně diplomatické vztahy s tehdejšími státními útvary v Evropě. Je známé, že kozácké vojsko stálo při bitvách častokrát na straně Polska, většinou pod slibem získání výhod a větší autonomie, které se jim často nakonec nedostávalo. Toto opakované ukřivdění ze strany Polska prakticky vytvořilo půdu pro několik povstání, jež byla pravděpodobně osudová pro Polský stát. Povstání se nesla v duchu ochrany práv rus'kých⁵ lidí, pravoslaví, nebo proti nespravedlivé polské šlechtě. Živelnost kozáckého vojska způsobovala Rzeczpospolitě i mezinárodní problémy. Krymský chanát si mohl stěžovat a protestovat proti loupeživým výpravám kozáků jen ve Varšavě. Pro polský stát bylo však riskantní zakročit plnou silou proti kozáckému vojsku. Jednak by ztratily významného spojence na svých jihovýchodních hranicích a za druhé by zkrátka bylo nebezpečné a finančně náročné zakročit proti početnému a vycvičenému vojsku (Rychlík et al. 2015: 95, 96).

Po uzavření Lublinské unie v roce 1569 bylo polské šlechtě povoleno nárokovat si doposud oficiálně nezabrané území v jihovýchodní části státu. Byla to právě stepní území, která byla už několik desetiletí osídlena kozáky. Lze tedy říci, že od počátku existence Rzeczpospolity byl konflikt mezi kozáky a polskou šlechtou latentní.

---

⁵ Rus'ké obyvatelstvo je historické označení pro ruský hovořící obyvatelstvo v oblasti dnešní Ukrajiny, kdežto ruský hovořící obyvatelstvo žijící v Moskevském knížectví, později carství bylo označováno v oblasti středovýchodní Evropy jako Moskvané (Rychlík et al. 2015: 83).

Na druhou stranu, jak poznamenává Sergey Ploky ve své publikaci „The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine“, je důležité si uvědomit, že loupeživé nájezdy prováděné kozáky na území Krymského chanátu, Moldavska a Osmanské říše byli sice konfliktní, ale zároveň nájezdy Turků a Tatarů na křesťanské území a následné odvádění tohoto obyvatelstva do otroctví nebyly nejlepším způsobem navázání diplomatických vztahů. Kozáci při svých plenících nájezdech pravidelně osvobozovali tyto křesťanské otroky. Je zde tedy situace, kdy jsou obě strany (kozáci x Tataři, Turci) viny z porušování vzájemných dohod a úmluv. Kromě loupeživých výprav na souši, prováděli kozáci pirátskou aktivitu na pobřeží Černého moře a jedinými spojenci záporožských kozáků bylo Donské kozácké vojsko. Paralelně se podobná situace děla i v moři Středozemním, kde na moři probíhaly boje opět mezi piráty podporované Osmanskou říší a „křesťany“. Pirátské konflikty v této oblasti měly tedy i náboženský charakter. Osmanská říše podporovala polo-autonomní Alžírský přístav. Alžírské lodě napadaly pravidelně křesťanské přístavy zneprátelené osmanským sultánem. Na druhé straně stáli křesťanští korzáři podporované řádem Maltézských rytířů a Toskánských rytířů řádu Sv. Štěpána (Ploky 2001: 19, 20).

Poprvé, kdy byli záporožští kozáci ve velkém množství povoláni do služeb Rzeczpospolity, konkrétněji ještě samostatného Litevského knížectví, bylo během livonské války, kdy počátkem roku 1561 byli kozáci rekrutováni v boji proti carskému Rusku. Zúčastnění kozáci byli uvedeni do registru a byl jim do konce války vyplácen žold. V roce 1568 se rozhodl polský král a litevský kníže Zikmund II. August vytvořit stálé kozácké vojsko, zároveň vydal výzvu týkající se zamezení kozáckých aktivit na jihovýchodě Rzeczpospolity, provokující osmanského sultána. Kozácký oddíl byl skutečně vytvořen a byl pod správou polského šlechtice Jana Badowského, který nejen velel oddílu, ale měl i na starost jurisdikci. To znamená, že tento kozácký oddíl už nebyl přímo zodpovědný polské administrativě, ale měl zvláštní přidělenou správu v podobě jednoho zástupce, v tomto případě Jana Badowského. Tento oddíl zahrnoval ještě v roce 1576, 300 kozáků, kterým byl vyplácen žold. S příchodem nového polského krále, Štěpána Báthoryho roku 1578, byl vytvořen nový kozácký oddíl podléhající královským nařízením, tentokrát registr čítal 500 mužů. Důvodem vzniku nového oddílu je rozpad toho starého a to z důvodu nevyplácení žoldu. Nový oddíl se zúčastnil bojů ve stále

probíhající livonské válce. Král Báthory těmto registrovaným kozákům povolil řadu výhod. Jednalo se o jistotu vyplácení žoldu, zařazení členů z prvotního oddílu do nového, zvýšení počtu členů a vynětí těchto registrovaných kozáků z jurisdikce lokálních autorit. Navíc v roce 1582 polský král potvrdil, v reakci na stížnosti kozáků týkající se omezení jejich práv, zvláštní jurisdikci pro kozáky, osvobození od daní, trestu smrti a právo předávat dědičně získaný pozemek. Je však důležité připomenout si, že tyto práva a výhody měli jen registrovaní kozáci. Rozhodnutí Štěpána Báthoryho na adresu kozáků vytvořil základ nároků, ze kterého nechtěli ustoupit. Je také vhodné poznamenat, že král Báthory měl jako král již omezenou moc, jelikož se musel řídit Henrykovskými artykuly⁶ (Plochy 2001: 27, 28).

Uspořádání kozáků do registrů umožňovalo Báthorymu a Zikmundu II. kontrolovat bojeschopné kozáky, kteří se již osvědčili v livonské válce. Sergey Plochy (2001). *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*, ve své publikaci tvrdí, že registry kozáků byly vytvořeny na samotný popud osmanského sultána a Krymského chána. Registrovaní kozáci v královské službě byli přesunuti z oblasti dolního toku Dněpru, kde působili proti Osmanské říši a jejímu vazalovi Krymskému chanátu a Moldávii. Kozáci, kteří pokračovali ve výbojích a obraně v jihovýchodních hranicích byli stíháni a byly na ně vysílány trestné expedice. Proč to však autor zmiňuje? Protože, politika vůči kozákům, jako milici bránící hranice, tedy hraničářům se v Rzeczospolitě lišila oproti zbytku západní Evropy, kde hraničáři v královských službách byli placeni za střežení hranic a odstrašování nepřátel za hranicemi, zatímco v Rzeczospolitě kozáci v královských službách byli placeni za přemístění se z nebezpečných hranic do královských měst za účelem vyhnout se přímé konfrontaci s nepřítelem a nevyvolat diplomatický konflikt (Plochy 2001: 29).

---

⁶ Po smrti posledního dědičného krále Zikmunda II. z jagellonské dynastie získala šlechta prakticky největší rozhodovací moc ve státě. Její postavení bylo právně ukotveno v takzvaných Jindřišských artikulech, pojmenované podle krále Jindřicha z Valois, který byl zvolen sejmem složeným z řad šlechticů. Artykuly henrykowskie [polsky] (Rychlík et al. 2015: 78).

Už od roku 1600 se však tento určitý negativní postoj Polska vůči kozákům změnil. V tomto roce se asi 2000 kozáků zúčastnilo polského tažení do Moldavska. V roce 1601 pro změnu sejm schválil amnestii pro zúčastněné kozáky v povstání vedené Nalyvajkem. V tomtéž roce pod velení důstojníka Kišky se kozácké vojsko zúčastnilo po boku Polska války proti Švédsku. Tato válka byla vyvolána nároky polského krále Zikmunda III. na švédský trůn. Válka proti Švédsku nebyla úspěšná, velitel Kiška zahynul při válečné výpravě a kozáci se rozhodli pro návrat do své domoviny. Cestou působily škody a rabovali města a vesnice. V roce 1602 se kozáci vydali na svých čajkách na Černé moře, kde rozbili tureckou flotilu, a v roce 1605 se rozpoutala další polsko-švédská válka, které se kozáci zúčastnili, ale díky neúspěchům opět ustoupili (Rychlík et al. 2015: 98).

Při válečném tažení polského krále Zikmunda III. na carské Rusko v roce 1605 se zúčastnilo údajně až 12 000 záporožských kozáků za účelem dosazení Lžidimitrije na trůn. V roce 1609 se opět údajně až 30 000 kozáků zúčastnilo tažení Zikmunda III. opět proti Moskvě, tentokrát za účelem sesazení nově zvoleného cara Vasilije Šujského a získání carského trůnu pro svého syna Vladislava, který byl později znám pro svou náboženskou smířlivost. Toto tažení bylo zpočátku úspěšné, Šujskij byl v roce 1610 skutečně sesazen, ale v roce 1612 vypuklo proti Polákům povstání a spolu s kozáky byli vyhnáni z Moskvy (Rychlík et al. 2015: 100).

Výše zmíněné výpravy tak byly pod vedením polského krále. Samostatné působení kozáckého vojska v 17. století lze vyzorovat na území Osmanské říše, kde např. v roce 1609 vypálili města Izmail, Kilia a Bilhorod/Akerman a roku 1610 dobyli Perekop nacházející se na Krymu. V roce 1615 se kozácké vojsko vydalo opět na moře a dobývalo osady v bezprostřední blízkosti Istanbulu. Na tyto výpady zareagovala turecká flotila, která dostihla kozáky u ústí Dněpru, kde došlo k námořní bitvě. Bitva pro tureckou flotilu skončila špatně. Ve výhodě byly lehké, pohyblivé kozácké čajky. Kozáci zabavili turecké velké lodě, které zničili a zajali jejich admirála. Další námořní tažení se uskutečnilo rok poté a v jeho čele stál hetman, Petro Sahajdačnyj. Tento hetman byl zkušeným vojevůdcem a zdatným politikem. Petro Sahajdačnyj se aktivně podílel na plenění krymských měst, která zahrnovala i osvobozování křesťanských otroků.

Kozácké drancování měst patřící pod osmanskou správu mělo neblahý dopad pro Polský stát. Osmanská říše totiž vyhrožovala Polsku válkou, v případě neustálých kozáckých aktivit. Řešení se našlo ve snížení počtu registrovaných kozáků na pouhých 3000 osob (Rychlík et al. 2015: 100, 101).

Kozáci přesto pokračovali ve svých plenících taženích proti Osmanské říši a Krymskému Chanátu. Tyto útoky způsobily rozepře mezi Rzeczpospolitou a tureckým sultánem. V 1615 a 1620 se dokonce kozáci dovolili zaútočit na předměstí Istanbulu. Rzeczpospolita se snažila v roce 1614, 1617 a 1619 pomocí zvláštní komise rozmluvit jejich plenící útoky, avšak neúspěšně. V roce 1620 propukla Polsko-turecká válka z velké části kvůli kozáckým námořním útokům. První svedená bitva u Cecory (1620) nedopadla pro Rzeczpospolitou a kozáky dobře. V této bitvě mimo jiné zahynul otec Bohdana Chmelnického a sám budoucí hetman byl odveden do zajetí v Istanbulu. V následujícím roce v bitvě u Chotyni, se průběh války změnil. Vojsko tureckého sultána Osmana II. bylo poraženo. Kozáci rozhodli o výsledku této bitvy, díky vysokému počtu mobilizovaných mužů ze svých řad. Kozáci dokázali shromáždit na bitvu u Chotyně téměř 40 000 mužů. Velel jim tehdejší hetman, Petro Sahajdačnyj, díky kterému se kozáci zúčastnili bitvy (Plochy 2001: 34, 35).

Polský král, Zikmund III. byl kozáckými aktivitami zneklidněn. Mohl se obávat další polsko-turecké války nebo vyslání ruských vojsk zaštiťující pravoslaví. Zikmund se nakonec rozhodl tuto situaci vyřešit násilnou metodou, vyslal totiž na kozáky trestné vojsko pod velením korunního hetmana Stanislava Koniecpolského. Jeho strategie pro oslabení kozáků vyplývala z uzavření dohody s krymskými Tatary o neútočení, poté pro něj bylo možné se v září 1625 obrátit se svojí armádou čítající asi 8000 mužů proti kozákům. Tehdejší kozácký hetman Marko Žmajlo se při setkání s Koniecpolským rozhodl místo krvavého střetu o mírnější řešení konfliktu. Koniecpolský se dožadoval vydání původců útoků na Bospor a také kozáků, kteří vyjednávali s ruským carem. Kozácká staršina však odmítla uposlechnout polské podmínky, načež Koniecpolský zaútočil na kozáky a porazil je. Se zbytkem přeživšího kozáckého vojska byla podepsána 6. listopadu 1625 Kurukovská dohoda. Kozácký hetman Žmajlo nechtěl dohodu podepsat a proto byl nahrazen předchozím hetmanem Mychajlem Dorošenkem, který

dohodu podepsal. V této dohodě se kozáci zavazovali ukončit námořní útoky proti Osmanské říši. Také byli nuceni spálit své lodě a nesměli vést samostatnou zahraniční politiku. Počet registrovaných kozáků byl opět redukován na 6000 a nově zvolený hetman musel být schválen polským králem. Kozákům, kteří nebyli zapsáni v registru, bylo zakázáno zůstat na pozemku polské šlechty a museli se přestěhovat do jednoho ze šesti královských měst. Kozáci, kteří se neodebrali do měst, se po uplynutí stanovené lhůty stávali poddanými bez práv. V tomto novém registru byli zapsáni jen ti nejmajetnější z kozáků, kozácká elita, neboli „staršina“. Méně majetní nebo nemajetní kozáci, označováni jako „čerň“ byli se situací nespokojeni, protože si nedokázali představit, že by se z nich stali poddaní nebo by měli žít jako chudina ve městech. Hetman Dorošenko však neregistrovaným kozákům slíbil větší kořist z následující války. Naštěstí pro hetmana vtrhlo vojsko krymských Tatarů na území Rzeczpospolity a bylo následně odraženo Dorošenkem a velitelem korunního vojska Stefanem Chmeleckým. V roce 1628 hetman Dorošenko porušil svůj slib o nevyjednávání se státy a táhl se svými kozáky na Krym, kde se připojily na stranu Šahina Gireje. V boji u města Bachčisaraj hetman Dorošenko padl. Kozáci byli nuceni vybrat si nového hetmana, vybrali si Hryhorije Čorného, který vedl kozácké vojsko opět na Krym. Mezitím se tatarské dynastické rozepře zmírnily a tyto dynastie se následně dohodly na míru. Sjednocení Tataři zahájili protiútok na kozáky, kteří byli nuceni přchnout na sič. Podle zpráv korunního hetmana Stefana Chmeleckého se na siči shromáždilo zhruba 40 000 kozáků, kteří byli připraveni táhnout na Krym, jenomže jim v roce 1629 tatarské vojsko vyrazilo naproti a porazilo kozáky už na Perekopské šíji. Kozáci se tak opět s nepořízenou vrátili na sič. V tomto roce byla navíc ukončena polsko-švédská válka mírovou smlouvou v Almarku, tudíž přibyl počet nezaměstnaných kozáků (Rychlík et al. 2015: 104, 105).

Napjatá situace v Záporoží eskalovala ještě poté, co se začali stupňovat rozpory mezi registrovanými a neregistrovanými kozáky. Hetman Krycko Čornyj totiž v listopadu 1629 nařídil podle kurukovských dohod neregistrovaným kozákům opustit sič a odebrat se do královských měst. Spiklenci z řady „černě“ zajali hetmana a morbidním způsobem ho popravili. „Čerň“ si poté zvolila nového hetmana Tarase Fedoroviče, který nebyl uznávaný „staršinou“. Vzpouza „černě“ měla sociální charakter, proto se ke kozákům

přidali i prostí poddaní. Už po roce byla tato vzpoura zažehnána perejeslavskou dohodou, která stvrzovala kurukovské dohody. Ve výsledku „čern“ ničeho nedosáhla a musela uznat velení „staršiny“ (Rychlík et al. 2015: 106).

2.3. Šlechtická „demokracie“ v Rzeczpospolitě

Tato kapitola představí i relevantní roli šlechtického stavu v Rzeczpospolitě, která značně ovlivnila situaci v politickém útvaru a hrála významnou roli v povstání. Zdroj politické rozdrobenosti je třeba hledat až v 11. století, kdy kníže Boleslav Křivoústý vydal akt, který měl vyřešit problém s tříštěním země v důsledku jejího rozdělování mezi potomky (tento model je označován jako patrimoniální monarchie). Tento akt stanovil nová pravidla nástupnictví, které se odvíjela od principu seniorátního principátu, avšak po smrti Boleslava byl porušován a Polsko se nakonec dostalo do stavu ještě větší politické rozdrobenosti. Přesto se projevíly snahy o centralizaci. Například v roce 1320, se stal polským králem polský kníže Vladislav Lokýtek, který přes těžké úsilí a značné územní ztráty zemi sjednotil. Polsko však muselo přestoupit na jiný model monarchie. Z Polska se postupně stala stavovská monarchie. Od 13. století se v Polsku vyskytují čtyři stavy: šlechta, duchovenstvo, měšťané a rolníci, jako ve většině evropských zemí. Polská stavovská monarchie se však částečně odlišovala v rostoucí převaze a dominantního postavení šlechtického stavu. Šlechtický stav byl dodatečně mezi léty 1355—1454 obdařen privilegii od krále, která v ostatních evropských politických útvarech nebyly přítomny. Mezi taková privilegia například patří i osobní nedotknutelnost. Poslední privilegium, tzv. Něšavské, vydané v roce 1454 králem Kazimírem Jagellonským dalo šlechtickému shromáždění právo podílet se na zákonotvorném procesu a systému daní. Navíc toto privilegium zakazovalo vydávat králi nový zákon bez souhlasu šlechtického shromáždění. Polští autoři údajně označují Něšavské privilegium jako mezník, který nadobro ukončil stavovskou monarchii a dal vzniku šlechtické „demokracii“. Princip šlechtické „demokracie“ stojí v nově zavedeném pojetí panovníka, kdy došlo k oddělení koruny (resp. státu) od osoby panovníka. Ztělesněním státu se stala koruna a ne osoba krále. To způsobilo, že králové byli voleni do své funkce bez ohledu na dynastickou příslušnost⁷ (Kubát 2006: 16—18).

První Rzeczpospolita, která se vyznačuje jako šlechtická, vzniká zhruba od výše zmíněné Něšavského privilegia (1454). Vývoj Rzeczpospolity od tohoto roku se vydal

---

⁷ Platí jen do vyměření Jagellonců.

na jedinečnou a velmi odlišnou cestu od ostatních evropských zemí, které se povětšinou začaly projevovat jako absolutistické monarchie, zatímco monarchistický systém v Rzeczpospolitě prohluboval principy stavovské monarchie. V první Rzeczpospolitě byla moc rozdělena mezi panovníka a privilegovanou šlechtu. Dále nedošlo k reorganizaci centrálních a regionálních institucí podle principů centralismu a byrokratismu. Šlechtický stav dále usilovně trval na růstu svých privilegií a práv. To způsobilo růst regionálních shromáždění, „sejmíků“ a oslabování moci krále. Dále došlo k vytvoření dvoukomorového parlamentu, Sejmu. V roce 1505 byl schválen zákon *nihil novi*, který stanovil nutnost schválení zákona oběma komorami. *Nihil novi* prakticky zrovnoprávnil krále, magnátský senát a nepřímo volenou šlechtickou poslaneckou sněmovnu v procesu zákonodárství (Kubát 2006: 18,19).

Jindřich z Valois byl zvolen 7. července 1572 a od té doby byli polští králové do třetího dělení Rzeczpospolity voleni na sejmech přítomnými z řad šlechty. Před tím, než se mohl Jindřich usadit v Polsku jako král, musel ještě ve Francii souhlasit s výše zmíněným dokumentem. Nově zvolený král musel uznat nový volební systém a zavázal se ke svolání sejmu aspoň každé dva roky. Další omezení pro krále vyplývalo z toho, že král bez sejmu nemohl svolat zemskou hotovost, tj. domobranu. Dále nemohl vypisovat daně a zavádět nová cla. Polský král navíc nemohl svévolně vyhlášovat válku a uzavírat mír, k těmto procesům potřeboval svolení sejmu. Součástí dohody je také takzvaný „rokosz“, tj. právo šlechty na branný odpor vůči králi, v případě nedodržení výše zmíněných zásad. Díky takovému historickému vývoji byla moc polského krále poměrně slabá a jeho rozhodnutí silně záviselo na bohatých polských šlechticích-magnátech. Právně byli všichni polští šlechtici sobě rovnými, tedy se stejnými právy. V realitě se však ne zřídka stávalo, že magnáti, nebo vojvodové kupovali hlasy a rozhodnutí na sejmech od méně zámožných šlechticů. Je zajímavým jevem vysoký počet šlechticů v Rzeczpospolitě, neboť tvořila asi desetinu celkového obyvatelstva, tj. v čísle mezi 800 000 a 1 000 000 osob. Díky takovému vysokému počtu bylo nemožné si pro některé šlechtice uchovat stejně cenný majetek, jako měli největší magnáti. V Polsko-litevské unii tak existovali šlechtici, kteří byli dokonce nuceni pracovat na vlastních pozemcích, myšleno manuálně, nebo šlechtici, kteří neměli ve vlastnictví prakticky nic a byli zaměstnáváni u magnátů, někteří se dokonce živili námezdní prací.

Obraz šlechtice tak na východě nabyl jiných rozměrů, než na západě (Rychlík et al. 2015: 78).

Oslabení krále a potlačení střední šlechty, která byla jakousi „střední třídou“ a zárukou šlechtické demokracie, vedla od druhé poloviny 17. století k nastolení magnátské oligarchie, kde magnáti měli neomezenou moc ve správě vlastního území a izolovali, nebo uzavírali svá správní území od pravomocí státu. Sejm byl složen z nejsilnějších zástupců šlechty a na rozdíl od většiny evropských stavovských monarchií neměla polská královská města právo vysílat své zástupce na shromáždění a nepodílela se na správě státu. Dále pak šlechta měla právo podnikat na svých správních územích, avšak měla právem zakázáno žít ve městech obchodem nebo řemeslem, pod hrozbou ztráty šlechtického titulu (Rychlík et al. 2015: 81).

2.4. Náboženské reálie

Do počátku 17. století existovala vůči pravoslavnému křesťanství v Polsku tolerance. Situace se mění díky plošným náladám, které zavládly v celé Evropě vůči druhořadým, tedy ostatním církvím kromě katolické (v případě Rzeczpospolity) po třicetileté válce. Navzdory uzavřené varšavské úmluvy z roku 1573 o svobodě vyznání se během 17. století pravoslavní a s nimi například i čeští bratři stali v Polsku občané druhé kategorie. Omezování pravoslavných a protestantů spočívalo v odebrání přístupu na úřady a zákazu účasti na polských sejmech a sejmících. Takovéto zacházení k pravoslavným šlechticům nebylo zdaleka nejhorší ve srovnání se zacházením vůči pravoslavným obyvatelům vyjímající se ze šlechtického stavu. Konkrétněji bylo obvyklé a nezřídka kdy docházelo k hrubému a násilnému chování vůči pravoslavným sborům, nevolníkům, měšťanům. Takovéto chování samozřejmě nemohlo vyvolat nic jiného, než napětí a kozáci (většinově pravoslavného vyznání) zkušení hraničáři, lupiči nebo žoldáci chtěli pomocí „ohně a meče“ napravit postavení rus'kého obyvatelstva v Rzeczpospolité. Z výhod, které plynuly z konvertování ke katolicismu, se mnoho pravoslavných šlechticů polonizovalo, přijaly katolictví spolu s polskou kulturou a jazykem (Rychlík et al. 2015: 82, 83).

Přesto si lze povšimnout analogie mezi Polskem a katolicismem a na druhé straně ruský hovořícím obyvatelstvem a pravoslavím, a toto jazykově-náboženské rozdělení se více polarizuje s následujícím vývojem uvnitř Polsko-litevské unii.

Kromě katolictví a pravoslaví je v regionu dodnes přítomná uniatská církev. Kořeny uniatské církve sahají až k společnému (katolicko-ortodoxnímu) církevnímu koncilu ve Florencii v roce 1439, kdy byla předložena idea na vyřešení velkého schizmatu. S pádem Konstantinopole v roce 1453, reformací v Evropě a vznikem protestantské církve bylo sjednocení křesťanství neaktuální. Řecký pravoslavný klér navíc dal přednost nadvládě Osmanské říše, která se chovala ke křesťanům tolerantně, před uznáním papeže jako legitimní „hlavy“ všech křesťanských církví. Území dnešní Ukrajiny, tedy část středovýchodní Evropy, kde se nacházelo rus'ké obyvatelstvo, se stalo územím, kde projevovali v 16. století misijní zájem jak Papež, tak i katolická polská církev a Moskevský metropolita. Stalo se tak, kdy Moskva prosadila vznik vlastního patriarchátu nezávislého na Konstantinopoli. Právě díky vzniku moskevského patriarchátu a zesílení pravoslavné působnosti se oživila idea unie, která se měla týkat jen pravoslavných v rámci Polsko-litevského státu. Tentokrát se těšila náboženská unie mezi východní a katolickou církví velké podpory ze strany polské šlechty a krále. Unii například podporoval polský král Zikmund III. Dohoda mezi katolickou a církví pravoslavnou na území Polsko-litevského státu byla dokončena koncem roku 1594, určovala například stanovy církevních obřadů. Dále pak výběr a proces výběru kandidátů na vyšší církevní funkce, kdy se ustanovilo, že adepti budou vybíráni z řad národa řeckého a rus'kého. Bylo povoleno „rus'ké“ církvi, tedy pravoslavné, zakládat školy, semináře, používat ruský a řecký jazyk i zakládat tiskárny. Uniatská církev vzniká rozkošem, kdy byl v roce 1596 svolán pravoslavný soubor v Brestu, na němž se rozdělily zástupci církve na podporovatele unie a odpůrce. Vzniká uniatská (řeckokatolická) církev. Nakonec idea sjednotit veškeré křesťany v rámci polsko-litevské unii nevyšla podle původních představ a vytvořila další novou církevní větev. Takovýto výsledek byl nakonec využit polským králem Zikmundem III., protože ten se rozhodl považovat uniatskou církev jako jedinou a pravou větev východního křesťanství. Část území, kde bylo nejvýraznější zastoupení pravoslavné církve, bylo levobřeží dnešní Ukrajiny a dnešního Běloruska. Vznik uniatské církve měl omezit vliv a umírnit moc pravoslavné

církve v čele Moskevským patriarchátem. Otázka náboženství na tomto území je klíčovou, neboť kozácké výboje proti Polsku byly zpravidla vedeny pod rouškou ochrany pravoslavného obyvatelstva (Rychlík et al. 2015: 87—89).

Příklad, kdy byla náboženská otázka promítnuta do politického procesu, se odehrál necelá tři desetiletí před povstáním Bohdana Chmelnického, kdy na popud kozáckého hetmana Petra Sahajdyčného jeruzalemský patriarcha Feofan jmenoval při své návštěvě na Ukrajině několik nových biskupů. Na to však polští magnáti reagovali represemi a pronásledování pravoslavných, ale z důvodů bezprostřední hrozby byly polské mocenské orgány donuceni tuto represí utlumit, neboť se schylovalo k válce s osmanskými Turky. Rzeczpospolita totiž aktivně využívala ve válečných časech služby kozáků jako žoldáků. Hetman Petro Sahajdačnyj, zástupce kozáků vyjednal ve Varšavě od krále Zikmunda III. příslib ústupků vůči pravoslaví. Bitva u Chotyňi se uskutečnila v roce 1621, kde Turkové utrpěli porážky, právě díky výpomoci kozáků. Přesto král Zikmund III. nedodržel svůj slib a nepřišel s ústupky vůči pravoslavným. Král souhlasil jen s vyplacením finanční odměny kozákům za vojenské zásluhy. Kozáci byli nuceni se demobilizovat, až na výjimku jednoho oddílu o síle 3000—4000 mužů. Napětí mezi církvemi rostlo. Po bitvě se polští magnáti vrátili k pro ně rutinní represí pravoslavného obyvatelstva. Ostatní kozáci pak začali hledat obživu na zakázaných námořních výpravách proti Osmanské říši. Napětí mezi církvemi a jejich vyznavači se zmírnilo se smrtí netolerantního krále Zikmunda III., kdy po jeho smrti v roce 1632 nastoupil na trůn jeho syn Vladislav IV., který uznal pravoslavnou hierarchii a jmenoval komisi pro ujednání kompromisní dohody mezi pravoslavnými a uniaty o dělbě církevního majetku. Následující desetiletí bylo pro ukrajinskou pravoslavnou církev přínosné a to zásluhou nového kyjevského metropolity Petra Mohyly, který mimo jiné reformoval i pravoslavné školy, kde například zavedl povinnou výuku latiny a to z prostého důvodu, aby se rus'ký šlechtic mohl aktivně zúčastnit a rozumět sejmům, soudům, vyznal se ve městech atd. (Rychlík et al. 2015: 90, 91, 103).

2.5. Povstání na konci 16. století

V devadesátých letech 16. století vypukla dvě první povstání vedené kozáky proti Polsku. Důvod k prvnímu povstání byl majetkový spor, kdy kyjevský vojvoda, zástupce polského státu, kníže Januš Ostrožský zabral pravděpodobně neprávem území, které bylo svěřeno kozáckému hetmanovi Kryštofu Kosynskému za vojenské zásluhy. Kosynský tak vedl válečnou výpravu, kdy zabral řadu zámků a při této příležitosti s kozáky ničil dokumenty týkající se vlastnických práv šlechticů. Kosynský byl zastaven knížetem Andrejem Wiśniowieckim⁸ v bitvě u Pjatky na Volyni 2. února 1593. Kosynský měl v plánu zajistit si spojence. Podporu hledal v Krymském chanátu, Turecku ale i v Moskvě. Dohodu si Kosynský nestihl vyjednat, protože byl v květnu 1593 při obléhání města Čerkasy zavražděn nájemnými vrahy, a to na příkaz knížete Wiśniowieckého. O dva roky později se úspěšný kozácký vojevůdce Severyn Nalyvajko obrátil proti polskému státu, poté co vedl úspěšnou loupeživou výpravu do Moldavska, tehdy vazalskému státu Turecka. Nalyvajko získal na svojí stranu rolníky. Povstalce porazilo 3. dubna 1596 u Ostrého kamene královské vojsko vedené Stanisławem Żółkiewskim, načež se podařilo malé skupině povstalců uprchnout z bitvy a vydalo se ukrýt na sič. Cestou byli dostiženi polským vojskem. Po delší obraně se povstalci rozhodli vzdát se za příslib svobodného odchodu, ten však Żółkiewskyj nedodržel. Asi 1500 jezdců se dokázalo probít a našli cestu na sič. Vůdcové povstání spolu s Nalyvajkem byli popraveni ve Varšavě. Následovně polský sejm prohlásil neregistrované kozáky za zločince a postavil je mimo zákon. Na sič byla uvalena blokáda dodávek zbraní a potravin (Rychlík et al. 2015: 97, 98).

Rolníci v těchto dvou povstání hráli významnou roli, protože se v masách přidávali na stranu kozáků. V prvním případě během povstání vedené Kosynským, se pravděpodobně přidali k povstání z důvodu hladomoru, který probíhal na ukrajinském území v letech 1591 až 1592 (Plochy 2001: 33).

---

⁸ A. Wiśniowiecký byl polonizovaným potomkem zakladatele siče Dmytra Vyšneveckého.

Povstání vedené Kysynským a Nalyvajkem vedly ke ztrátě zvláštních výhod a práv zaručené v registru kozáků, avšak křehká politická situace na počátku 17. století v Rzeczpospolitě vedla k sblížení kozáků a centrálních autorit. Kozáci tak zanedlouho získali některé ze svých zvláštních privilegií zpět. Kozáci byli zakrátko nasazeni v Moldávii a ve válečném konfliktu v Pobaltí mezi Rzeczpospolitou a Švédskem. Kozácké služby byly využity i během období *smuty*⁹ v carském Rusku, během které syn Zikmunda III., Vladislav v roce 1618 táhl na Moskvu za účelem získání trůnu (Plochy 2001: 34).

2.6. Vlása Vladislava IV.

Povstání Bohdana Chmelnického propuklo za vlády polského krále Vladislava IV., který byl na trůnu od roku 1632. Vladislav IV. plánoval vytvoření koalice proti Osmanské říši. Od carského Ruska nemohl očekávat agresi, jelikož s ním uzavřel v roce 1634 mír po smolenské válce, při níž Rzeczpospolita potvrdila vlastnictví nově nabytého území na východě. Jednalo se o oblast Smolenska. Při uzavření míru v Polanově se však Vladislav IV. musel za nově získaný Smolensk zřici práva na ruský trůn. V tomtéž roce uzavřel mír i s Osmanskou říší a mohl tak soustředit pozornost a síly na konflikt se Švédskem. Švédové totiž kontrolovali export obilí z Polska a Litvy, navíc ovládali ústí velkých splavných řek do Baltského moře a vybírali clo. Mezi lety 1618 a 1634 export obilí poklesl téměř o dvě pětiny. Vladislav IV. se rozhodl vybudovat mohutnou flotilu na pobřeží Baltu. Dále nechal na poloostrově Hel postavit dvě pevnosti. V tomto období byla také postavená pevnost Kodak na Dněpru, která měla bránit kozáckým výpravám do Osmanské říše. Kozáci však záhy po dostavení pevnost přepadli, obsadili a zničili jí. Krátce poté byla pevnost opětovně zrekonstruována. S plánem na zaměstnání zuřivých kozáků přišel korunní hetman Koniecpolski, který nechal odvelet část záporožských kozáků a jejich čajky k Baltskému moři pro případ obnovení války se Švédskem. Polský sejm v roce 1635 odsouhlasil zavedení daní na válečné přípravy, avšak ještě v tom

---

⁹ Jinak „vlása samozvanců“. Období 1598—1613, kdy vymřel dynastický rod Rurikoveců a carství bylo na pokraji zhroutení (vnitropolitická krize, boj o trůn). Končí nástupem Romanovců.

samém roce bylo uzavřeno mezi Rzeczpospolitou a Švédskem příměří na 26 a půl roku (Kosman 2011: 149).

Mimo jiné je důležité zmínit, že Vladislav IV. nechal zhotovit kozácký registr čítající až 6000 kozáků. Registrovaní kozáci našli uplatnění ve strážích jižních hranic s Osmanskou říší (Rychlík et al. 2015: 118).

Vladislav IV. stále pevně doufal ve vytvoření proti-osmanské koalice s kozáky a carským Ruskem. Pokladna Rzeczpospolity však neumožnila králi realizovat tento projekt. Kozáci vycházející z dohod s králem, tajně doufali ve vytvoření koalice, která by jistě přinesla zlepšení podmínek. Omezení byla na kozáky uvalena po povstání z let 1635—1638 (Sysyn 2003: 118).

Když Rzeczpospolita uzavřela se svými sousedy mír, chaos nabyl podobu dalších kozáckých povstání. Četnost kozáckých povstání rostla díky gradující síle Záporožské síče, tedy verbování kozáků, nespokojenosti pravoslavných nevolníků a slábnutí státní moci. Reálnou moc stále více kumulovali bohatí magnáti. Po krvavém potlačení kozáckého povstání v roce 1638 se rozhodl sejm razantně zkrotit kozáky a rus'ké obyvatelstvo. Byl vypracován nový registr, který snížil ve velkém počet kozáků v královské službě. Po tomto povstání nastalo poklidné období trvající 10 let. Na jaře 1648 umírá král Vladislav IV. Král, který měl relativní podporu kozáků a šlechty. V době úmrtí už probíhají místní nepokoje, které se v Rzeczpospolitě bez krále rozrostly ve velké povstání Bohdana Chmelnického (Kosman 2011: 152).

***

Důvodů pro povstání měli rus'ští obyvatelé žijící v Rzeczpospolitě mnoho. Výsledné napětí, které panovalo před povstáním Bohdana Chmelnického, má několik původů. Kozáci bývali specifickou vrstvou v Rzeczpospolitě. Jejich způsob života, principy a tradice se vymykali evropskému prostředí. Jak už je výše zmíněno kozácký způsob života se zformoval v divokých stepích s absencí významné známky civilizace. Život v divočině, prakticky neustálá hrozba tatarských útoků a absence zákonů formovaly kozáctví. Je také třeba dodat, že podstatnou prioritou kozáků byla svoboda, v jejich případě opět nepřizpůsobivost, neakceptování autorit, atd. Můžeme říci, že jejich

charakter by vytvářel přirozené napětí mezi institucionalizovanou formou a jimi. Takovýto popis však nesedí na kozáckou elitu, která měla povětšinou od prostých kozáků, rus'kých bezprávních obyvatel nebo „černě“ velký odstup.

Kozáci svým působením (loupeživými výpravami) v „divokých polích“¹⁰ provokovali Osmanskou říši. Od doby, co byl vytvořen první registr kozáků (ti tedy byli oficiálně zaměstnaní Polskou korunou), mohla Osmanská říše protestovat jen ve Varšavě. Polská koruna v čele se sejmem a králem častokrát reagovala na tyto výpravy vysláním trestných praporů nebo kozákům redukovala jejich ceněná privilegia a svobody. To jistě vyvolávalo další napětí. Jestli se zaměříme na přímé příčiny povstání Bohdana Chmelnického a povstání na konci 16. století, zjistíme, že za nimi stála osobní pomsta a majetkový spor mezi bohatým kozákem a polským šlechticem, který si dělal právo na jeho majetek. Povstání v obou případech vyvolalo příležitost pro rus'ké rolníky a čerň pomstít se „polským pánům“, pomstít se za náboženskou represi nebo prostě příležitost pro plenění. Záporožští kozáci znamenali pro Rzeczpospolitu nezkrotitelný živel. Je těžké si představit tak obrovský státní útvar jako Rzeczpospolita, s ohromným lidským zdrojem, jak nemůže zpacifikovat záporožské kozáky. Odpověď bychom mohli nalézt v rozdrobenosti politické moci. Jak je výše popsáno, polská šlechta nabyla obrovskou moc. Shromáždění šlechticů, sejm, byl postaven na stejnou úroveň jako instituce krále. Král od roku 1572 (Jindřichovské artikuly) prakticky sdílí vládu se sejmem. Za této konstelace propukne v Rzeczpospolitě povstání, jež jí oslabí, přiláká pozornost a dá šanci sousedním mocnostem získat si vliv uvnitř tohoto politického celku.

---

¹⁰ Označení pro step rozprostírající se v minulosti na území dnešní jižní Ukrajiny a Ruska.

3. Povstání Bohdana Chmelnického

Jak už je výše v textu zmíněno, Bohdan Chmelnický strávil několik let na Krymu, kde byl odvečen po porážce s Tatary v bitvě u Cecory v roce 1620. Na poloostrově si osvojil tatarskou řeč a navázal zde kontakty, které pak využil při svém povstání. V záporožském vojsku jako vzdělaný šlechtic zastával funkci písaře a setníka. V roce 1637 se dokonce zúčastnil povstání, kde mohl vysledovat strategické chyby svých předchůdců. V druhé polovině 40. let se Chmelnický dostává do sporu s podstarostou Čyhyrynu, jež si dělal nároky na Chmelnického území. Daniel Czaplinski, podstarosta Čyhyrynu, v roce 1647, aniž by o tom Chmelnický věděl, přepadl jeho statek, zničil mlýn, ukradl sklizeň a údajně zbil Chmelnického syna takovým způsobem, že později podlehl zraněním. Při této příležitosti si Czaplinski dovolil unést Chmelnického milenkou, na kterou si dělal delší dobu zálsk. Chmelnický se domáhal odškodnění a dostal se k audienci až k samotnému králi Vladislavovi IV. Mezitím si Czaplinski dovolil obsadit Chmelnického sídlo a nadobro mu ho vzít. Na konci roku na příkaz Čyhyrynského starosty Koniecpolského je Chmelnický zatčen a umístěn do vězení, ze kterého ho dostal jeho kmotr, který byl zároveň ostrahou věznice a přimluvil se za Chmelnického. Chmelnický, jenž se měl ospravedlnit, se odebral na Záporožskou sič. Poté v únoru uzavřel dohodu s krymskými Tatary a jejich chánem Islamem Girejem III. Chmelnický ze siče posílal posly svým potenciálním partnerům, tedy ostatním kozákům, poddaným, měšťanům, se zprávou aby povstali proti Polákům a vyzíval je zároveň do boje za pravou víru, tedy pravoslaví (Rychlík et al. 2015: 111; Kosman 2011: 155; Sysyn 2013: 119).

Ještě v počátku povstání by se dalo říci, že kozáci doufali v získání výhod a ústupků od krále, jenže po jeho smrti se kozáci zbavili svých iluzí. Již na jaře 1648 se povedlo Chmelnickému shromáždit 8000 bojeschopných mužů. Od chána Gireje III. přijel v dubnu na Záporožskou sič jezdecký oddíl pod vedením beje Tuhaje, čítající zhruba 40 000 mužů. První porážku, kterou královské vojsko utrpělo, bylo v květnu roku 1648 v bitvě u Žlutých vod a Korsuně. Kozáci po těchto dvou vítězných bitvách zajali korunní hetmany. Polskému vojsku veleli méně schopný hetman Mikolaj Potocki a hetman Marcin Kalinowski (Rychlík et al. 2015: 111; Kosman 2011: 155).

K detailnějšímu popisu bitvy použiji citaci z publikace Dějiny Ukrajiny (Rychlík, J. et al. 2015). „Potocki utvořil svůj hlavní stan a shromaždiště armády v Korsuni. K dispozici měl šest pluků registrovaných kozáků pod velením Jana Szemberga posílené ještě o najaté německé žoldnéře a elitní polskou královskou jízdu. Počítal také, že v budoucnu mu pomohou ještě oddíly naverbované knížetem Jeremiášem Wisnowieckim, magnátem, který měl na východní Ukrajině rozsáhlé statky, a byl proto na potlačení povstání osobně zainteresován[...]Cílem Potockého byla trestná výprava proti siči – hned na začátku se však dopustil fatální chyby. Své síly, čítající asi 12 000 mužů, rozdělil na tři části: velení nad zhruba polovinou armády převzal sám a zbytek rozdělil na dva oddíly po zhruba 3000 mužích. Jedna část se vypravila k siči pěšky přes step pod velením Mykolajowa, syna Stefana Potockého a královského komisaře registrovaných kozáků Jana Szemberga, druhá se plavila pod velením plukovníka registrovaných kozáků Stanislava Kryševského na lodích po Dněpru. Hlavní část armády pod velením Mikolaje Potockého operovala mezi Korsunem a Čerkasy jako záloha: měla blokovat kozácké posily a přijít v případě potřeby na pomoc ostatním skupinám. Další zálohu tvořily oddíly Wiśnioweckého. Jak se mělo brzy ukázat, slabostí polské armády byla výrazná účast šesti pluků registrovaných kozáků, kteří projeví v nastávajícím střetnutí nespolehlivost [...] Ve dnech 27—28. dubna 1648 narazilo postupující vojsko Stefana Potockého u rokliny při řece Žovta (tj. „žlutá“), v místě nazývaném Žovti Vody (Žluté Vody), na předvoj tatarské jízdy. O spojení Chmelnického s krymskými Tatary Potocki nevěděl, a byl proto útokem překvapen. Rozhodl se proto vybudovat na místě tábor, opevnit jej a bránit se až do příchodu posil. V následujících dnech Chmelnický několikrát se svými kozáky útočil na tábor, ale vždy byl odražen. Mezi tím se ale u Kodaku setkali vyslanci Chmelnického s veliteli registrovaných kozáků, kteří připluli po Dněpru, i s plukovníkem Kryčevským. Po celonočních jednáních se registrovaní kozáci rozhodli přejít na stranu Chmelnického. Nemilosrdně přitom pobili své druhy, kteří to odmítli učinit, a také 80 najatých německých dragounů. Hned poté registrovaní kozáci pod velením Kryčevského odtáhli na Žovti Vody. Stefana Potockého stihla pohroma, protože po příchodu Kryčevského k němu dezertovaly dva pluky registrovaných kozáků, které tvořili součást jeho vojska.

Kozáci měli nyní téměř desetinásobnou převahu a bylo jen otázkou času, kdy Potockého tábor padne.“ (Rychlík et al. 2015: 112).

Král Vladislava IV. umřel náhle 20. května, pár dní po bitvě u Žlutých vod. Bitva u Korsuně se udála mezi 26. a 27. květnem už v „bezkrálovské“ Rzeczpospolitě. Smrt krále zvýšila napětí mezi polskou šlechtou a odvedla značnou pozornost od povstání. Po bitvě u Korsuně bylo dohodnuto mezi kozáky a Polskou armádou příměří, které však brzy magnát Jeremiáš Wisnowiecki porušil, když vedl zničující tažení přes Polissii a Volyň v červnu a červenci, kdy polské vojsko pobilo kromě kozáků prosté rolnické rodiny, Chmelnický tak proto se svým vojskem nadále mohl pokračovat v ofenzívě a porazil 23. září polskou armádu u Pilavce. Počátkem října Chmelnický obléhal Lvov, načež na konci měsíce už obdržel od města výkupné a v prosinci už obléhal Zamość. Tato všechna Chmelnického vítězství vyburcovala rus'ké nevolníky, kteří se začali masově obracet proti svým polským pánům. Nevolnická rebelie na levobřežní Ukrajině se rozšiřovala spolu s kozáckou ofenzívou západním směrem. Kozáčtí důstojníci často účelově podněcovali nevolnické rebelie ke svému užitku. Za zmínku stojí nevolnické povstání na Pravobřeží vedené Maximem Krivonosem, kdy aktivně plenil sídla magnátů/šlechty Rzeczpospolity. Při této kampani vedené Krivonosem padlo mnoho obětí z řad šlechticů, katolických duchovních a Židů (Subtelny_1984; Sysyn 2003: 119).

Chmelnického povstání zásadně ovlivnila volbu nového polského krále. Nejvhodnější kandidáti, bratři Vladislav a Jan Kazimír, byli pro dohodu s Chmelnickým, kdežto další kandidát Karel Ferdinand Vasa zastával pro-válečný postoj. Jan Kazimír tehdy, vzhledem k situaci, dostal od polských šlechticů největší podporu a byl zvolen králem. Jan Kazimír vyjednal příměří s kozáky, načež se Chmelnický s vojskem stáhl ze Zamošće. V prosinci vstoupil vítězně do Kyjeva, kde byl uvítán pravoslavným klérem jako spasitel od represivního katolického Polska. Chmelnický se trvale utábořil v Perejeslavi. Od vstupu do Kyjeva byl kladen neobvyklý náboženský důraz v průběhu povstání. V únoru 1649 proběhlo vyjednávání mezi posly a kozáky v Perejeslavi, kdy zástupci koruny předložili nabídku amnestie povstalcům, uznání Chmelnického jako validního hetmana a vytvoření registru čítající 12 000 kozáků. Kozáci však měli zřejmě vyšší požadavky a nesouhlasili s polskou nabídkou. Obě strany se však dohodly na

příměří s platností do května a vytyčení neutrálních oblastí: Volyně a Podolska. V květnu se navzdory slabosti svého vojska, Polsko rozhodlo obnovit válečné tažení. 9.července Chmelnického vojsko oblehlo větší část polské armády u Zbaraže. Král Jan Kazimír měl snahu osvobodit své obležené vojsko, ale byl obklíčen u Zborova. Chán Islam Girej se však rozhodl zachránit Jana Kazimíra a jeho vojsko ze Zborova za příslib separátního míru. Mírová dohoda mezi kozáky a Rzeczpospolitou byla vyjednána ve Zborově 18. srpna. Hlavní podmínky Zborovské dohody bylo začlenění 40 000 kozáků do registru a několik pevností měly být předány pravoslavnému rus'kému šlechtickému stavu. Privilegia měly dostat i pravoslavné kostely. Další podmínkou bylo propuštění královských hetmanů z tatarského zajetí a zrušení židovských osad ve třech královských městech. Zborovská dohoda byla ratifikována v lednu 1650. Zborovská dohoda také vytvořila autonomní kozácký stát, jehož hranice se postupně měnily v závislosti na úspěších vojenských tažení. Státní útvar vytvořený Chmelnickým měl rozlohu asi 200 000 km² a žilo v něm zhruba 3 miliony obyvatel. Je zajímavé, že nenesl oficiální název. V dokumentech je někdy uváděn jako „záporožské vojsko“, míněno kozácké vojsko a jím ovládané území. V čele stál Chmelnický, jenž zastupoval úřad hetmana, proto je dnes Chmelnického státní útvar označován jako hetmanát. Uskutečnění podmínek zborovské dohody bylo problematické a bylo zdrojem dalšího napětí. Vyskytovaly se problémy jako útěky rolníků z lén svých pánů na území ovládané kozáky, nebo na území carského Ruska (Sysyn 2003: 119, 120; Rychlík et al. 2015: 117, 118).

Situace po zborovské dohodě ve vztahu k rolníkům je dobře popsána v kolektivní monografii Rychlík J., Magosci P. R., Zilynskij B. Dějiny Ukrajiny (2015): „Zborovská dohoda vyhovovala pravoslavné šlechtě, staršině a registrovaným kozákům. Kozákům mimo registr a především vzbouřeným rolníkům, kteří se ke kozákům připojili, nepřinesla a ani nemohla přinést nic. Vzbouření rolníci si vybili vztek na polské šlechtě a Židech a rozkradli nebo zničili jejich majetek. Někteří z nich zbohatli, mnozí získali osobní svobodu, avšak nebylo v jejich silách zničit feudální systém a s ním spojený robotní šlechtický velkostatek, protože neexistoval žádný hospodářský systém, který by jej mohl nahradit [...] Prostým rolníkům bylo ovšem těžko vysvětlovat, že nyní, po veliké vítězné válce proti „polským pánům“ se mají zase vrátit zpět na svá pole a žít

jako dříve. Chmelnický nebyl žádný revolucionář, a tak jako každý šlechtic doby barokní si uchovával od prostých rolníků odstup. Jejich vzpoury využil během svého tažení, v nových podmínkách však potřeboval, aby na venkově vládl klid a pořádek. Proto pohrozil rolníkům represemi, pokud by se dále bouřili a zejména pokud by s divokými kozáky pořádali nájezdy na panství a města. Proti těm, kteří neposlechli, měly být vyslané trestné oddíly[...]Zklamání neregistrovaní kozáci a část rolníků, kteří již odvykli pokojnému životu, na to reagovali jediným způsobem, který se v průběhu věků osvědčil: začali odcházet do stepí položených dále na východ[...]“ (Rychlík et al. 2015: 120).

V září 1650 Chmelnický s kozáckým vojskem a krymskými Tatary uskutečnili tažení do Moldavska a přinutili místního vojvodu, Vasila Lupu souhlasit s poskytnutí finanční podpory kozáckému vojsku a uskutečnit sňatek jeho dcery, Rozandy s Chmelnického synem, Timofejem. Tažení do Moldavska zvýšilo napětí mezi kozáky a Polskem a proto v únoru 1651 se polská armáda v čele s Kalinowskim rozhodla obklíčit kozáky ovládanou pevnost u Braclavi. Krátce poté v dubnu, Chmelnický přijal „vazalský“ statut, po nezdařilých bitvách u Berestečka 28.—29. června. Armáda litevského knížectví pod velením polního hetmana Januše Radziwilla zachvátila Kyjev počátkem srpna. Dále však polsko-litevské tažení nemohlo být uskutečněno z důvodu nedostatku financí, a proto se schylovalo k další dohodě. Nová dohoda byla podepsaná 28. září v Bile Cerkvi. Tentokrát byli královští vyjednávači méně tolerantní vůči kozáckým požadavkům, než byli v Zborově. Počet registrovaných kozáků byl zredukován na 20 000 mužů. Braclav a Černihov ztratily zvláštní statut v rámci Polska a města byla vrácena pod přímou zprávu Polska; Chmelnický byl donucen přislíbit zrušení aliance s Krymským Chanátem a ukončit nezávislou zahraniční politiku; židovské osady byly obnoveny a polští šlechtici mohli nabýt své dříve ztracené pozemky zabrané povstalci. Mír nevstoupil v platnost, protože jej Chmelnický nepodepsal. Kozácká staršina čelila po této ponižující dohodě tlaku „zespoda“¹¹. V květnu 1652 kozácká rada konaná v Čyhrynu přišla s plánem na nové tažení proti Polsku a Moldavsku. Chmelnického syn,

---

¹¹ Myšleno, řadoví kozáci.

Timofej Chmelnický vytáhl proti Moldavsku, aby zajistil podmínky z roku 1650 slíbené Vasilem Lupu. Při tažení Timofej porazil vyslanou polskou armádu. Sňatek mezi Timofejem a Rozandou Lupu se uskutečnil 31. září 1652. Na podzim roku 1652 byly diplomatické vztahy mezi hetmanatem a Polskem „zmraženy“ a to z důvodu nevole obou stran respektovat dohody. Hetmanát konkrétněji nechtěl dodržovat podmínky dohody z Bílé Cerkve a Rzeczpospolita se nechtěla vrátit do stavu, kdy platila zborovská dohoda. Kozáci si však uvědomovali jejich závislost na podpoře Krymského chanátu, avšak toto spojení měli zakázané, a to je důvod proč se začali obracet na carské Rusko. Timofej Chmelnický měl po sňatku s Rozandou vejít do společnosti evropských šlechtických rodů. Bohdanu Chmelnickému jeho prostý původ komplikoval zahraniční vztahy (hledání podpory v zahraničí). Bohdanův syn Timofej se sňatkem zapletl do vnitřní války v Moldavsku, při které v roce 1653 zahynul (Sysyn 2003: 120, 121; Rychlík et al. 2015: 122).

Car Alexej měl od roku 1648 potíže se zažehnutím domácí krize, ale nakonec pomoc přislíbil pod podmínkou, že kozácké vojsko přijme svrchovanost cara a podřídí se mu. V roce 1648 v Moskvě totiž proběhlo povstání proti rostoucím daním a zejména proti bojarovi Borisi Morozovi, carovo švagrovi a hlavnímu rádci. Po řadě vojenských neúspěchů byl Bohdan Chmelnický v roce 1651 donucen požádat carské Rusko o pomoc, doufal však v udržení autonomie hetmanátu (Pečenka-Litera 2011: 65; Munck 2002: 226).

V únoru 1651 se bojarský zemský soubor vyslovil pro zrušení míru s Polskem a v červenci obdržel Chmelnický carův příslib k budoucí podpoře. Car a jeho bojarové si jistě od uzavření spojení s kozáky slibovali získání ztraceného Smolenska, který museli v roce 1634 předat Rzeczpospolitě. V říjnu 1653 se konal zemský sněm v Rusku, na kterém se odsouhlasilo poskytnutí podpory ukrajinským kozákům ve válce proti Polsku a inkorporaci území hetmanátu do Ruska. Car Alexej navíc povolil kozákům jejich zvláštní privilegia, širokou autonomii a svobodnou volbu hetmana (Pečenka – Litera 2011: 66, 67).

9. ledna přijela do města Perejeslav carova delegace v čele s diplomatem a bojarem Vasilijem Buturlinem. Chmelnický se s Buturlinem 17. ledna sešel. Na schůzce se

Chmelnický radil s kozáckou staršinou a dalšími plukovníky, zda mají na dohodu přistoupit. 18. ledna proběhla slavnostní ceremonie, kdy Buturlin předal Chmelnickému insignie moci: korouhev, žezlo, kafran (hedvábný plášť) a čapku. Přísaha měla slavnostní charakter. Carovi delegáti s Buturlinem navštívili dalších 177 měst na území hetmanátu, kde měšťané a ostatní kozáci museli přísahat. Až po této slavnostní přísaze se 14. března dostavila do Moskvy kozácká delegace, která carovi odevzdala listinu o 23 člancích s požadavky na kozáckou autonomii a rozsah kozáckých svobod. V této listině kozáci například uvedli stanovený počet mužů záporožského vojska, jež mělo nyní čítat 60 000 členů, jejichž práva měla být zhruba na stejné úrovni, jako byla v kozáckém registru Rzeczpospolity. (Rychlík et al. 2015: 123, 124). Na smolenskou dohodu Rzeczpospolita reagovala vytvoření aliance s Krymským chanátem v červenci 1654 (Sysyn 2003: 122).

Už na začátku roku 1654 vyhlásilo Rusko Polsku válku, která se táhla až do roku 1667. V létě 1654 vytáhla carská armáda s podporou kozáků na území dnešního Běloruska a dobyli Smolensk, ale také Minsk a Vilnius. V Podolsku způsobila alianční armáda Polska a Krymského Chanátu velké potíže kozákům. Velkou aktivitu prokazovala polská armáda během zimy 1654—1655. Mezitím co kozáci s pomocí ruské armády bránili Ochmativ proti polským a tatarským silám (29.—30. ledna 1655, kde bylo mimo jiné kozácké vojsko poraženo) se další tatarské vojsko dostalo do Čyhrynu (Chmelnického sídlo), které dobyli (Sysyn 2003: 122; Rychlík et al. 2015: 125).

Chmelnický tušil, že i s pomocí ruského vojska neporazí polsko-tatarské spojení, a proto začal aktivně navazovat diplomatické vztahy s evropskými zeměmi. Hetmana navštívili poslové ze Sedmihradska, zástupci Osmanské říše, Švédska nebo Braniborska. Pravděpodobně nejzásadnějším jednáním bylo jednání se švédskou delegací. Na jaře 1655 vyhlásilo Švédsko, spolu se svým novým králem, Karlem Gustavem X. Rzeczpospolitě válku. Kozáci spolu s pomocným ruským oddílem v čele s bojarem Buturlinem soustředily své síly a zahájily na podzim toho samého roku novou ofenzivu. Rzeczpospolita se tak ocitla v situaci, ve které se musela bránit kozáckým, ruským a švédským útokům. Během kozácké ofenzivy bylo polské vojsko vytlačeno z Podolí, dobyta Halič a obsazen Lvov, kde Chmelnický dostal peněžní kontribuci. Ve chvíli kdy

se dozvěděl o blížícím se tatarském vojsku, sbalil vojenský tábor a vrátil se na zpět na Levobřeží (Rychlík et al. 2015: 125).

Švédové vpadli do Rzeczpospolity v červenci 1655. Obsadit Varšavu se jim podařilo už v září téhož roku. Švédská armáda okupovala Rzeczpospolitu po dobu tří let. Toto období je označováno jako „potopa“¹². V říjnu se Karel Gustav X. prohlásil za polského krále. Polsko-litevské unie byla během okupace rozpuštěna a to ve chvíli, kdy Litevské knížectví uzavřelo dohodu se Švédskem. Polský král se necítil na své půdě v bezpečí a rozhodl se usadit ve Slezku, které spadalo do Habsburské monarchie. Kozáci spolu s ruským vojskem využili slabosti Polska a obsadili v červnu Vilnius, v září obléhali Lvov a 29. září porazili polské vojsko u Horodku. Na konci podzimu však carské Rusko uzavřelo s Polskem příměří a to z důvodu obav ze zdrcujících švédských vítězství. Chmelnický se po tomto cítil zrazen a začal opět vyjednávat se Švédskem a Sedmihradskem (Sysyn 2003: 122, 123).

3. listopadu byla ve Vilniusu podepsána mírová dohoda mezi carským Ruskem a Polskem, při níž měl car Alexej dostat právo kandidovat na polský trůn za výměnu vojenské aliance proti okupujícímu Švédsku a vyjednávání s kozáky. Na polsko-ruskou alianci Chmelnický odpověděl uzavřením dohody se Sedmihradskem. Švédsko a Braniborsko mezitím uzavřeli proti-polskou koalici (ratifikována v lednu 1656), která zahrnovala vojenskou aktivitu hetmanátu v čele s Chmelnickým. V této době polský král Jan Kazimír uzavřel dohodu s Habsburskou říší, která měla Polsku poskytnout pomoc a začít vyjednávat s Braniborskem, Sedmihradskem, carským Ruskem a Hetmanátem (Sysyn 2003: 123).

6. srpna 1657 umírá Bohdan Chmelnický. Novým hetmanem byl zvolen Ivan Vyhonskyj, který zastával pro-polské křídlo kozáků (Pečenka – Litera 2011: 68). Po smrti Bohdana Chmelnického nastává období „ruiny“, kdy se kozácká staršina názorově rozděluje na pro-polskou (později pro-tureckou) a proruskou. S tímto názorovým

---

¹² Výraz *potopa* proslavil spisovatel H. Sienkiewicz, jenž ve svém románu *Potopa* zpracoval polský pohled na toto období. Další známé romány: *Ohněm a mečem* (zfilmovaný).

rozdělením přichází i rozdělení geografické, kdy se hetmanát rozděluje v hranici řeky Dněpr, tedy na levobřežní a pravobřežní část. Dalo by se tedy říci, že mezi kozáky vypukla občanská válka.

Rzeczpospolita na konci roku 1657 v rámci wehlausko-bydhošťské dohody odevzdala Braniborsku východní Prusko a navíc braniborsko-pruské vojsko dostalo právo procházet přes polské Královské Prusy. Braniborsko za to změnilo své spojenecké svazky se Švédskem a přešlo do táboru s Rzeczpospolitou. Tyto dohody umožnily zrušení stavovského zřízení ve Východních Prusích a byly tak mezníkem ve formování Pruského království (Řezník 2010: 153).

Nyní bych rád vrátil k detailům názorového rozštěpení záporožských kozáků. Už 4. září byl Jurij Chmelnický (syn Bohdana Ch.) v Čyhrynu zvolen radou kozácké staršiny, avšak do doby jeho nezletilosti byl pověřen vykonáváním hetmanského úřadu generální písař Ivan Vyhonskyj. Faktické převzetí hetmanátu Ivanem Vyhonským pobouřilo kozáky v Záporožské síci, kteří se následovně vydali do jižní oblasti Kyjevsko, kde začali plenit domy staršiny. Tohoto chaosu využil jeden ze členů staršiny, Martyn Puškar, který sám usiloval o úřad hetmana. Martyn Puškar se dohodl s košovským atamanem Záporožské síce a napsali carovi udání, v němž obviňovali Ivana Vyhonského ze zrady a plánu odevzdat území hetmanátu polské koruně. Vyhonskyj se rozhodl uzavřít spojenectví s Krymským chanátem a udeřit proti vzbouřencům jako první. 11. června 1658 došlo mezi kozáky k bitvě u Poltavy, při níž bylo Puškarovo vojsko pobito. (Rychlík et al. 2015: 127).

16. září 1658 Ivan Vyhonský podepsal Haďačskou dohodu, která začlenila hetmanát do Rzeczpospolity. Dohoda měla zakotvit hetmanát na stejnou úroveň jako Polské království a Litevské velkoknížectví. Unie tedy měla být trojčlenná a hetmanát se měl proměnit na Rus'ké knížectví. Tuto novou unii schválil polsko-litevský sněm 12. května 1659. Sněm zaručil kozákům a rus'kým obyvatelům stejnoměrné postavení vůči Polákům a Litevcům. Navíc toto nové Rus'ké knížectví mělo právo na vlastní úřady s maršálkem (premiérem), vojskem a nejvyšším soudem, tudíž rušila dosavadní kozácký správní systém. Dohoda také ustanovovala rovnoprávnost pro pravoslavné. Haďačská dohoda vyvolala velké protesty prorusky orientovaných kozáků; polského senátu a

vytvořila precedent pro rozpad hetmanátu. Zavedení dohody v platnost bránila i švédská okupace a válka s Ruskem (Pejřimovský 2015: 19).

Ruský car si byl vědom situaci, která panovala po Haďačské dohodě, která odporovala předchozí dohodě uzavřenou v Perejeslavi mezi hetmanátem a Ruskem. Na popud oslovil obyvatele hetmanátu, aby povstali proti Ivanu Vyhovskému. Už v dubnu 1659 vyslal car stotisícovou armádu na území Ukrajiny, která obsadila Konotop. Po dvou měsících ruského obléhání, vyslal Ivan Vyhovský 16 000 kozáků, kteří měli podporu 30 000 Tatarů v čele s chánem Mehmedem Girejem IV. Ruská armáda byla poražena. Proti Vyhovskému brzy vypuklo na Levobřežní Ukrajině povstání vedené Tymofijem Čučurou, který měl podporu carského Ruska. Brzy po tomto povstání na Levobřeží došlo ke spiknutí proti Vyhovskému, na Pravobřeží taktéž, kde byl během kozácké rady obviněn ze zrady, kdy měl kozáky „prodat Lachům¹³“. Z tohoto shromáždění musel Vyhovskij prchnout, protože mu hrozilo ubití rozzuřeným kozáckým davem. Kozácká rada se pár dní po té sešla v Bile Cerkvi, kde byl syn Bohdana Chmelnického, Jurij prohlášen za právoplatného kozáckého hetmana. Ivan Vyhovskij byl donucen žít v ústraní do roku 1664, kdy byl zatčen a následovně popraven. (Rychlík et al. 2015: 128)

Rusko si nyní nárokovalo područí kozáků a jejich poslušnost, s tím, že nesměli provádět samostatně vojenské tažení. V létě 1660 poslal car další armádu na Pravobřeží s cílem jej obsadit. K nemilosti bylo rusko-kozácké vojsko v říjnu u Čudnova (Žytomyrská oblast) poraženo Poláky s pomocí Tatarů. 17. října byla podepsána nová dohoda, jež ztvrzovala Haďačskou dohodu, bez práva na vytvoření Rus'kého knížectví. Krátce poté kozácký plukovník, Jakym Somko, jménem tří pluků přísahal carovi věrnost. Na to Jurij Chmelnický reagoval útokem na Somka, na pomoc si Jurij sjednal i tatarskou jízdu. Chmelnického útok vyvolal hněv mezi kozáky. Jurij Chmelnický koncem roku 1662 dobrovolně před radou odevzdal symbolickou bulavu (žezlo) a zřekl se hejtmanství (Rychlík et al. 2015: 131).

---

¹³ Kozácké hanlivé označení pro Polské obyvatelstvo.

Následovaly 4 roky vnitřních zmatků uvnitř kozácké hierarchie. Hlavním dilematem byla otázka, na jakou velmoc se mají kozáci orientovat, zda být pro-polsky orientovaní nebo proruský. V roce 1665 se stává kozáckým hetmanem, Petro Dorošenko, který se vymykal těmto dosavadním směrům. V roce 1666 vyvolal nový hetman povstání, kdy se snažil vymanit polský a ruský vliv z Ukrajiny. Hetmanát se pod velením Dorošenka začal orientovat na Osmanskou říši (Řezník 2010: 155).

Mezitím v Rzeczpospolitě proběhl puč (rokosz) proti králi vedený šlechticem a odpůrcem krále Jerzym Lubomirským, který v exilu (poté, co ho král obvinil z velezrady) vytvořil konfедераční vojsko s Habsburky, Braniborskem a Švédskem. Vojsko Lubomirského porazilo dvakrát polské vojsko a polský král Jan Kazimír II. 31. července 1666 rezignoval na šanci být v budoucnosti znovuzvolen (election vivente rege). (Řezník 2010: 155).

Kozáci vedení hetmanem Dorošenkem poráželi polská vojska, což vedlo k polsko-ruskému příměří uzavřené 30. ledna 1667 v Andrušově u Smolensku. Příměří bylo podepsáno na 13 let. Součástí dohody se muselo Rusko vzdát území v Litvě, Vitebsku a Polocka, udrželo si však Smolensk a levobřeží Dněpru včetně Kyjeva. Tato dohoda umožnila Rzeczpospolitě a carskému Rusku soustředit své síly proti Osmanské říši a jejím vazalům. (Pečenka-Litera 2011: 69).

4. Dopady povstání Bohdana Chmelnického

Hetman Dorošenko se přes podmínky uzavřené v Andrušově pokusil spojit nyní rozdělený hetmanát pod jednu správu s pomocí Osmanské říše. Takový pokus byl Dorošenkův poslední a to z důvodu obtížnosti jeho splnění. Je totiž potřeba si uvědomit, že rus'ké obyvatelstvo žilo v sedmi rozličných oblastech, jež spadala pod správu několika politických celků. Oblasti s většinovým rus'kým obyvatelstvem bylo například Haličsko, které bylo v této době plně integrované do Polského království. Karpatská Ukrajina byla zas součástí Uherského království a Bukovina, jež byla součástí Osmanské říše. Rus'ké obyvatelstvo se také začalo v průběhu kozáckých povstání (od 15. století) a jejich represích, prováděné polskými šlechtici, usazovat v tzv. Svobodné Ukrajině východně od hetmanátu. Polovina regionu Svobodné Ukrajiny se nacházela na území carského Ruska, kde také vzniklo separátní kozácké vojsko, které se přímo podřizovalo Belgorodské správě (Kappeler 2001 :65).

Díky vnitřním politickým nepokojům a kozáckým výbojům se 7. dubna 1668 král Jan Kazimír II. rozhodl do konce září toho samého roku abdikovat (Kołodziejczyk 2011: 179). 19. června 1669 byl novým králem zvolen Michal Korybut Wiśnowiecki, nepříliš známý příslušník magnátského rodu. Proti tomuto králi se vzápětí utvořila opozice magnátů, do které například spadal i korunní hetman a budoucí král Jan Sobieski. Období vlády Michala Korybuta se vyznačuje nárůstem vnitřních politických nepokojů a polsko-osmanské války (Řezník 2010: 156).

Mezi léty 1667 a 1672 došlo ke značnému diplomatickému sblížení mezi Rzeczospolitou a carským Ruskem. Již v tomto období byla Rzeczospolitá politicky velmi oslabená, a toho využívali sousední země včetně Ruska, které se zavázalo v Andrušovské dohodě poskytnout Polsku vojenskou pomoc v případě tatarských/kozáckých nájezdů. Reálné pomoci se Rzeczospolitá od carského Ruska do roku 1672 nedočkala. V roce 1674 vyhlásilo Rusko Osmanské říši válku. Důvodem neangažovanosti jistě bylo povstání Stěpana „Stěnky“ Razina, donského kozáka, který úspěšně obsazoval ruská města. Jeho povstání trvalo od roku 1667 do 1670. Carské

Rusko se tedy rozhodlo vyřešit tento vážný vnitřní problém a poté pomoci Rzeczpospolitě (Pečenka-Litera 2011: 69; Kosman 2011: 160).

Hetman Petro Dorošenko uznal osmanskou svrchovanost. v roce 1772 mělo Osmanské vojsko na území Rzeczpospolity plnou podporu Dorošenka a jeho kozáckých oddílů. 26. 8. dobyla osmanská vojska s pomocí kozáků Podolí. Osmanská výprava pokračovala dál na západ a 20. září oblehli Lvov, který nedobyli z důvodu vyslání oddílu pod vedením Jana Sobieského, který útok odrazil. V těchto konfliktech byli přítomné i ruské oddíly, které jak je výše zmíněno, stály na straně Rzeczpospolity. Král Michal Korybut pod dojmem vojenských neúspěchů uzavřel osmansko-polský mír v Bučači (dnešní Ukrajina). Pro Rzeczpospolitu tento mír znamenal postoupení rozsáhlých oblastí Podolí a hetmanátu Osmanské říši. Navíc se král musel zavázat platit roční tribut 22 000 tolarů. S takovými podmínky nesouhlasila většina polské šlechty, která se nakonec proti králi postavila s protestem. Magnátská opozice tak neuznala mírovou dohodu a prosadila její odmítnutí a navýšení stavu polského a litevského vojska se záměrem pokračovat ve válce. Dohoda tak nebyla ratifikována sejmem. Vnitřní politický spor vyvrcholil vznikem opoziční konfederace v listopadu 1672 vedené korunním hetmanem Janem Sobieským. 11. listopadu proběhla bitva u Chotyně, kde zvítězilo polsko-litevské vojsko v čele s hetmanem Sobieskim. Vítězství symbolizovalo odvetu a zneplatnění bučačského míru. (Řezník 2011: 157, 158).

19. května 1674 byl Jan Sobieski zvolen králem. K jeho zvolení mu dopomohla vedoucí role v protikrálovské koalici a jeho vůdčí schopnosti, které demonstroval při obraně proti útokům Osmanské říše. Mezi jeho protikandidáty patřil bratr dánského krále Karel V. Lotrinský a neuburský vévoda Karel Filip. Korunovace se uskutečnila až v únoru 1676 (Řezník 2011: 159).

Osmanská ofenzíva na Levobřeží vyvrcholila v roce 1675, při níž osmanské vojsko obsadilo pevnosti Zbaraž a Bar. Vítězství polských sil v čele s králem Janem III. Sobieským ukončilo dlouho trvající osmanskou ofenzívu a osmansko-tatarské vojsko se stáhlo do výchozích pozic za Dněstrem. Po vyhnání tatarských vojsk došlo 17. října k uzavření polsko-osmanské příměří, které ukončilo válečný konflikt trvající od roku 1672. Osmanská říše musela uznat neplatnost bučačského míru (18. 10. 1672),

podepsaný králem Michalem Korybutem (Řezník 2011: 159). Osmanská říše se po neúspěšném tažení v tomto regionu soustředila na expanzi v balkánském poloostrově a později se po druhé pokusila odsadit Vídeň (červenec – září 1683), kde proti Osmanskému vojsku mimo jiné bojovalo polské vojsko s pomocí záporožských kozáků vedení králem Janem III. Sobieským.

Mezitím se příměří mezi Osmanskou říší a carským Ruskem neuskutečnilo a osmanské vojsko například ještě v roce 1677 napadlo levobřežní hetmanát, avšak bylo odraženo ruskými vojsky u Čyhyrynu. V srpnu 1678 došlo mezi Rzeczospolitou a carským Ruskem k prodloužení andrušovského příměří. Až 3. ledna 1681 uznala Osmanská říše, v rámci Bachčisarajského míru (uzavřený v Krymu), ruskou držbu levobřežního hetmanátu. Carské Rusko se zavázalo nedržet vojsko na území mezi Donem a Dněstrem a nestavět pevnosti mezi Kyjevem a ústím Dněpru (Pečenka-Litera 2011: 71).

Rzeczospolita byla politicky oslabená a mezinárodní společenství o tom dobře vědělo. Renomé této země dokázal pozvednout výše zmíněný král Jan III. Sobieský (1674—1696). Jan III. Sobieský krátce po své volbě začal pracovat na reformách, které měly zabránit další „anarchizaci“ politického života, posílit centrální moc (královské postavení), zavést dědičnost trůnu a zrušit *liberum veto* (protest vůči královským usnesením mohli vznést členové sejmu, v realitě však králi odporovali koalice silných magnátů). Mezník ve vládě Jana III. Sobieského nastal ve chvíli, kdy dne 31. března 1683 uzavřel spojenečství s Vídní a to poté, co se zhroutili plány na obnovení velmocenského postavení Rzeczospolity, znovuzískání Prus (viz Řezník 2010: 153) a dobytí Krymského chanátu. Král navíc musel čelit neustálým snahám šlechty na detronizaci. Opozice krále měla dokonce vyhlídnutého kandidáta na polský trůn v osobě ruského vojvody Stanislava Jablonovského, avšak Jan III. Sobieský díky své prozíravosti uspěl včas zakročit a „uspokojil“ ruského vojvodu jeho dosazením na úřad velkého korunního hetmana. Poté, co se Jan III. Sobieský vypořádal s domácí opozicí, začal připravovat armádu k schylující se bitvě u Vídně (11.—12. 9. 1683). V bitvě u Vídně byla turecká armáda poražena (Kosman 2011: 163).

5. března 1684 byla z papežské iniciativy založena „svatá liga“, jejímiž členy byla Rzeczospolita, Habsburská monarchie a Benátská republika. Později se do svaté ligy

přidalo i carské Rusko. Členstvím v tomto spolku byla Rzeczpospolita nucena zúčastnit se neustálých bojů s Osmanskou říší. Jan III. Sobieský se pokoušel s pomocí válečných tažení proti Osmanské říši dobýt zpět ztracené Podolí (v područí Osmanské říše). Rzeczpospolita získala Podolí až v roce 1699 v rámci uzavřeného karlovíckého míru s Osmanskou říší, který oficiálně ukončil konflikt mezi „svatou ligou“ a Osmanskou říší. Kromě získaného Podolí, Rzeczpospolita získala od OŘ¹⁴ území kyjevského a braclawského vojvodství, která OŘ ovládala od roku 1672 (viz Hetman Dorošenko) (Kosman 2011: 164, 165).

Už v roce 1682 bylo obnoveno polsko-ruské příměří, které potvrzovalo podmínky jako v adrušovském míru. Polsko opět uznalo ruské zisky na východě (bývalý Levobřežní hetmanát). Tato nová dohoda navíc umožňovala carovi právo na ochranu pravoslavných obyvatel žijící v Rzeczpospolitě. Tento poslední dodatek měl nebezpečný potenciál pro suverenitu Rzeczpospolity (Kosman 2011: 164).

Kozácký hetman Ivan Mazepa (úřadující od 1687—1709) měl zpočátku svého úřadu podporu regentky Sofie, jež dočasně vládla na ruském trůnu, poté i Petra I. Velikého (carem 1689—1725). Mazepa aktivně podporoval ruské vojsko v rusko-turecké válce (1686—1699). Od dosazení Mazepy do funkce carským Ruskem, do osudového roku 1709 zažíval hetmanát období klidu. V roce 1700 propukla Druhá severní válka, jež byla rozpoutána ambiciózním polským králem, saským kurfiřtem a litevským velkoknížetem Augustem II. (úřadující od 1697—1733). August II. soustředil proti-švédskou alianci (Rzeczpospolita, Dánsko, Rusko). Boje Druhé severní války se po roce 1709 přesunuly mimo hranice Rzeczpospolity a hlavními hráči v této válce pak bylo carské Rusko a Švédsko (Kosman 2011: 171—174; Ohloblyn 2008).

Hetmanát v čele s Mazepou zprvu podporoval v severní válce Rusko. Díky participaci v severní válce mohl Mazepa obsadit Pravobřeží (1704), které bylo zasaženo kozáckým povstáním v čele se Semjonem Palii. Petr I. Měl v úmyslu redukovat autonomii hetmanátu a zasahoval do vnitřních záležitostí. Mazepa se rozhodl hledat podporu v jiné

---

¹⁴ Osmanská říše.

zemi, jelikož se jeho plány pro hetmanát vylučovaly s politikou Petra I., a proto se rozhodl roku 1706 pro tajné jednání s polským králem Stanislavem I. Leczińským a později i se švédským králem Karlem XII ze kterého vzešla protiruská koalice (1708). Cílem této koalice bylo zřejmě osvobození hetmanátu z ruského područí. Ke koalici se přidalo i Záporožské vojsko. Koalice také iniciovala dohodu, kdy se švédský král Karel XII. zavázal nepodepisovat mírovou smlouvu s carským Ruskem do doby, než bude Hetmanát a Záporožské vojsko osvobozeno od ruské svrchovanosti. Už v roce 1708 Petr I., v rámci severní války, napadl s vojskem Mazepovo sídlo, zničil záporožskou síč a nechal jmenovat nového hetmana, Ivana Skoropadského, jenž byl loajální carskému Rusku. Bitvou u Poltavy (1709) byly ukončeny veškeré Mazepovy snahy o oslabení Ruska a vytvoření nezávislého hetmanátu (modernizované ruské vojsko u Poltavy drtivě porazila švédskou armádu). Švédský král s Ivanem Mazepou uprchli na území okupované Osmanskou říší (Moldávie). Bitva u Poltavy taktéž významně oslabilo švédské velmocenské postavení a jeho snahy zasahovat ve východní Evropě. Rusko vzešlo ze severní války jako vítěz (skončila v roce 1721) a získalo území na Baltu (Rychlík et al. 2015: 142—145; Mackiw 2008; Ohloblyn 2008).

Vojenský význam kozáků začal ve velkém upadat od začátku 18. století. Kozácká staršina v rámci „likvidace hetmanátu“ utrpěla značnou ztrátu autority v roce 1722, kdy bylo zřízeno tzv. Maloruské kolegium, ústřední úřad pro záležitosti levobřežní Ukrajiny. V roce 1727 byl navíc zřízen při úřadu hetmana, ministr-rezident, jenž zastupoval ruské zájmy. Od dvacátých let měl hetman taktéž zakázáno vést samostatnou zahraniční politiku (Rychlík et al. 2015: 147, 148).

Funkce kozáků jako hraničářů ztratila význam, jelikož se v této době (18. století) ve většině evropských zemí začal uplatňovat absolutismus se státem placenou trvalou a profesionální armádou. Navíc se při druhé severní válce projevila nekonkurenceschopnost kozáckého vojska čelit moderní armádě, jakou disponovalo Švédsko, později Rusko. Po pruském míru (1711) byli nuceni záporožští kozáci odejít na Oleškovskou síč. Po smrti jejich košového atamana, který byl silně protirusky

orientován, se vyskytla opět možnost zlepšení vztahů s Petrohradem¹⁵. Carská vláda vyhověla požadavku záporožských kozáků a umožnila jim se navrátit zpět na své území, jejich svobody byly obnoveny, avšak v době války se museli podřizovat extérním carským důstojníkům (za tuto službu měli zajištěný plat). Nevelký počet kozáků, kteří se vrátili, si postavili novou sič. Záporožská sič byla rozdělena do šesti obvodů, jež byly pod správou plukovníků, které volil košový ataman nové siče. Velká část záporožských kozáků totiž zůstalo na Oleškovské siči a proto se ruská vláda rozhodla zvát cizí osadníky na Záporoží. Tito cizinci se stali vojenskými kolonisty, byli to tedy svobodní rolníci, ale v čase války mobilizovaní. Během vlády Kateřiny II. (1762—1796) byla autonomie absolutně zrušena. Ruskému režimu se podařilo v roce 1764 zrušit úřad hetmana, načež jeho funkci převzalo druhé maloruské kolegium, složené ze čtyř Rusů a čtyř „Malorusů“ (Okinshevych-Zhukovsky 1989; Švankmajer 2008: 190).

V červnu 1775 byla záporožská sič obsazena ruskými vojáky, kteří se vraceli z vítězného tažení proti Osmanské říši¹⁶, a funkce košového atamana byla zrušena. Část záporožských kozáků byla začleněna do carské armády, jiní si vybrali setrvat na místě jako svobodní sedláci a zvláště protirusky naladěni utekli do Osmanské říše, kde postavili Zadunajskou sič. Koncem roku 1775 byla území záporožské siče včleněna do Novoruské Gubernie¹⁷. Reálnou výkonnou moc na území Ukrajiny za vlády Kateřiny II. měl Petr Alexandrovič Rumcajev (1725—1796), jehož Kateřina II. jmenovala generálním gubernátorem. Rumcajev měl mimo správy území za úkol likvidovat zbytky kozáckých svobod. V roce 1783 byly kozácké zbylé kozácké pluky přeměněny na dragounské (Rychlík et al. 2015: 149, 152, 153).

---

¹⁵ Petrohrad byl hlavním městem Ruského impéria od vlády Petra I. Velikého.

¹⁶ 1768—1774 probíhala rusko-turecká válka, při níž Ruské impérium získalo zpět Azov, Kerč, Jenikale a Kinbul (při ústí Dněpru) (Rychlík et al. 2015: 152).

¹⁷ Vzniká 1764 při zrušení hetmanátu a v roce 1775 včleňuje i území Záporožské siče (Okinshevych-Zhukovsky 1989).

Na polském trůně byl při prvním dělení Polska, Stanislav II. Poniatowsky, kandidát Kateřiny II. a její „vazal“. Díky imperiálním charakterům mocností nalézající se ve středovýchodní Evropě a extrémní slabost a vyčerpanost Rzeczpospolity se panovníci Ruska (Kateřina II.), Pruska (Fridrich II.) dohodli na vnitřním zásahům proti Polsku. Fridrich II. usiloval o území a Kateřina II. měla v plánu politicky kontrolovat politický život v Rzeczpospolitě s pomocí Stanislava II, ten však měl reformní plány na revitalizaci domácí politiky a tím i posílení samotného Polska. S jeho pomocí vznikla například vládní komise pro vojsko a finance, kde se rozhodovalo podle většinového principu (viz *libertum veto*). Kateřina II. a Fridrich II. potřebovali pro své velmocenské plány slabou Rzeczpospolitu. V roce 1768 obsazují ruští vojáci sejm a Kateřina II. si vynucuje vrácení se k *libertum veto*, principu volitelného panovníka a navíc byl sejm nucen přijmout pravoslavné členy, tedy ruské zástupce v sejmu Rzeczpospolity a pruský luterány. Dosazení svých loajálních zástupců v sejmu mohlo Ruské impérium a Prusko snadněji kontrolovat dění v Rzeczpospolitě. V reakci na tento vnitřní zásah se zformovala Barská konfederace, jež se postavila proti Ruskému impériu a králi. Boj se z území Rzeczpospolity „přelil“ na území Osmanské říše a propukla další rusko-turecká válka (1768—1774), která se stala prioritní záležitostí pro Ruské impérium a tím pádem odpoutala pozornost od vnitřních zásahů do Rzeczpospolity (Cienciala 2002).

Rusko-turecká válka však Ruské impérium neoslabila, nýbrž posílila, neboť v této válce vzešlo jako vítěz. Příměří bylo podepsáno 1774 v tureckém městě Küçük (dnešní Kajnardža, Bulharsko). Rusko získalo právo mít přítomnou flotilu v Černém moři a pobřežní pevnosti. Rakousko využilo oslabení Osmanské říše a vynutilo si na její úkor území Bukoviny (1774). Ve chvíli, kdy Kateřina II. upevnila ruské postavení v Černém moři, už dále neshledávala Záporožskou sič jako potřebnou pro střežení jižních hranic, nýbrž zbytečnou (Subtelny 1984; Zhukovsky 1993).

Nyní opět Kateřina II. mohla obrátit pozornost na Rzeczpospolitu. Je tu situace, kdy samoděržavné Rusko podporuje „šlechtickou anarchii“ v Rzeczpospolitě. Ruská zahraniční politika k tomu měla své důvody, potřebovali totiž slabé Polsko. Ruskem dosazený král Stanislav II. Poniatowský byl králem slabým a nedařilo se mu reformovat Rzeczpospolitu. Prusko mělo stejný pohled na Rzeczpospolitu jako Rusko, potřebovali

slabého souseda. Na sejmu, který se sešel 1765, chtěl král Stanislav Poniatowský upevnit svoje postavení, zrušit a zrušit *libertum veto*. Na to se mu dostalo jasné odpovědi z Ruska a Pruska: „Polské svobody musí být ponechány“. Odpovědí carevny byl příkaz k přímé vojenské intervenci do Rzeczpospolity (1767) (Švankmajer 2008: 181, 198). Důvody k prvnímu dělení byly následující, teritoriální ambice Kateřiny II. a Fridricha II. Rakousko se k anexi připojilo spíše z důvodu vyrovnání balance teritoriální expanze Ruska a Pruska. Proti-polskou koalici tří států bylo pro Polsko prakticky nemožné odrazit. Rusko získalo největší část záboru: východní Livonsko a část dnešního Běloruska, Rakousko si zabralo Halič a Prusko si zabralo Pomořansko a Varmii. První dělení proběhlo ve formě dohody v roce 1772, avšak reálně bylo Polsko obsazeno v roce 1773 (Cienciala 2002).

Druhé a třetí dělení Rzeczpospolity probíhala ve stejném duchu. Všechny pokusy vymanit se ruského a pruského diktátu přišly vniveč. Sejmu se však podařilo 1791 schválit novou ústavu, jež rušila *libertum veto* a polský trůn neměl být dále volitelnou institucí, nýbrž dědičnou. Po smrti Stanislava Poniatowského měla na polský trůn nastoupit saská dynastie. Prusko a Rakousko tuto změnu podpořilo, s protestem se setkala v Petrohradě. Opětovně následovala ruská vojenská intervence, která donutila zneplatnit novou ústavu. V roce 1783 došlo k tajné dohodě mezi carevnou a Pruskem k „překonání ducha rebelie a nebezpečných novot“ v Rzeczpospolitě. V červu 1793 se konal sejm, který byl pod dohledem ruských vojsk. Na tomto sejmu polský král odstoupil Ruskému impériu a Prusku další polská území. Zbývající část Rzeczpospolity se stala prakticky protektorátem Ruska. Následujícího roku vyhlásil T. Kościuszko válku Ruskému impériu. K tomuto povstání se nakonec přidal i Stanislav Poniatowský. Boj byl velmi nevyvážený. Ruská přesila porazila Kościuszkův odpor, mezi oběťmi bylo mnoho civilistů. Výsledkem tohoto povstání bylo třetí dělení Polska (1795). Rakousko při posledním dělení získalo Halič a Krakov. Prusko zabralo Varšavu a Velkopolsko. Ruské impérium si usurpovalo Pravobřeží, Litvu a Kuronsko. Rzeczpospolita tak přestala existovat. Objevuje se až po 1. světové válce (Švankmajer 2008: 200).

5. Závěr

Prioritou definující kozáctvo byla „svoboda“, která se projevovala v nevoli podřizovat se lokálním autoritám (polským šlechticům). Navíc docházelo poměrně často k majetkovým sporům mezi bohatými kozáky, kteří získávali majetek za královské služby, a polskými šlechtici, kteří si jako lokální autority dělali právo na majetek těchto kozáků, jelikož se nacházel na jejich území. Takové spory vygradovaly nejméně do tří kozáckých povstání, jež měla původ v osobní odplatě, avšak v jejich průběhu získala podobu bojů za pravoslaví, utlačování rus'ského obyvatelstva, nebo plošnou kozáckou svobodu (tedy i černě).

Nyní bych se rád věnoval hlavnímu cíli této práce. Pro interpretaci povstání Bohdana Chmelnického jako katalyzátor oslabení Rzeczpospolity a její následný rozpad je nutné si zodpovědět na předem stanovené výzkumné otázky.

Jaké bylo postavení Ukrajiny vůči Polsko-litevskému státu před vypuknutím povstání?
Větší část dnešní Ukrajiny byla před Lublinskou unií součástí Litevského Velkoknížectví. Poté pak inkorporována do Polského království. Kozáci měli samostatnou správu založenou na vojenské hierarchii. Jejich centrem byly opevněné osady-siče, kde probíhal kozácký život oddělený od Rzeczpospolity. První sičí byla Záporožská sič, od které kozáci začali postupně ovládat území podél toku řeky Dněpr. Po uzavření výše zmíněné Lublinské unie, si začali polští šlechtici nárokovat území, které bylo již dříve obydlené kozáky. Tento fakt vytvořil půdu pro majetkové spory, které byly prakticky přítomné po celou dobu existence první Rzeczpospolity. Záporožské vojsko se přesto chovalo už v dvacátých letech 17. století jako samostatný aktér, když vedlo (v čele s hetmanem) vlastní zahraniční politiku. Kozáci se v tomto období zúčastnili dynastických sporů v Krymském chanátu a na jeho popud začali námořně útočit na Osmanskou říši. Kromě těchto aktivit, kozáčtí hetmané měli aktivní diplomatické vztahy s evropskými panovníky (tedy jestli je neměli přímo zakázané). Krátce po livonské válce vznikl první kozácký registr, jenž dával registrovaným kozákům řadu privilegií. Osoby v registru například nespádali pod jurisdikci lokální autorit (polských šlechticů). Privilegia se rozšiřovaly a například během vlády Štěpána

Báthoryho byli registrovaní kozáci osvobození od daní. Jestli se lze bavit o nějakém ukrajinském politickém celku, tak má jistě kořeny do jisté míry v autonomním kozáckém vojsku. Kozácké loupeživé výpravy často vedly k omezení jejich privilegií. Takto vznikalo napětí, které vyvrcholilo v řadu povstání.

Jaký byl vládní systém v této zemi? Výzkum politického systému v Rzeczpospolitě nám ukázal, jaké nedostatky měl. Sejm se prakticky od roku 1572 (Jindřišské artykuly) podílí na vládě a zakotvuje svoje silné postavení v politickém rozhodování. Šlechtická „demokracie“ je pojmem označující výjimečný vládní systém v Polsku, který byl zakotven Něšavským privilegiem (1454). Decentralizace politické moci byla pro její existenci osudovou. Součástí ústavního práva, *liberum veto*, umožňovalo šlechticovi přítomného na sejmu vetovat jakýkoliv navržený zákon. Později dokonce právo vetovat zákony zpětně, tedy už odsouhlasené. Magnátská oligarchie měla v tomto politickém celku často nejsilnější vliv. Rzeczpospolita působí v tomto období jako zkorumpovaná země. Zkorumpovanost a uplácení nižší šlechty kvůli zisku hlasů není jediným problémem oslabení Rzeczpospolity, avšak zásluhu na oslabení určitě má.

Jaké byly národnostní a náboženské vztahy v této oblasti? Rzeczpospolita a její šlechtický stav byly z větší části katolického vyznání. Náboženská otázka hrála v tomto případě velkou roli, kdy z jihovýchodních hranic měli přirozeného konkurenta Osmanskou říši a na východních hranicích carské Rusko, později Ruské impérium. Po třicetileté válce se začala formovat protestantská velmoc na západních hranicích – Prusko. Rzeczpospolita přijala roli obránce katolictví v regionu středovýchodní Evropy. Kozáci (až na polonizované výjimky) zase plošně přijali roli ochránců pravoslaví. Polští šlechtici se chovali k pravoslavným poddaným a pravoslavné církvi jako k občanům druhé kategorie. Ze strany katolických Poláků existoval i jistý stupeň represe vůči pravoslavným, a právě toto se odrazilo během povstání kozáků, kdy se ve jménu pravoslaví a ochrany pravoslavných občanů na stranu kozáků přidávali v masách rus'ští rolníci. Navíc se mezi pravoslavnými a katolickými věřícími vedl v Rzeczpospolitě neustálý spor, jaká církev je legitimní a „pravá“. Rus'ští lidé v Rzeczpospolitě byli povětšinou ztotožňováni s pravoslavím a Poláci s katolictvím. „Co Polák, to katolík“.

Jaké byly dlouhodobé a bezprostřední příčiny povstání? Pod tlakem zachování kozácké autonomie musel Bohdan Chmelnický uzavřít v roce 1651 Perejeslavskou dohodu s carským Ruskem. Dohoda požadovala po Chmelnickém uznat carovu svrchovanost nad kozáckým vojskem. Perejeslavskou dohodou se dostal ruský politický vliv na území Rzeczpospolity (hetmanát nebyl oddělen od Polského království). Už od roku 1654 (Perejeslavská rada) se Rusko postupně zbavovalo samoděržavím autonomních výsad a práv hetmanátu. Po smrti Bohdana Chmelnického si Rzeczpospolita uvědomila vážnost situace a přišla s Had'ačskou dohodou, jež měla dosavadní hetmanát přeměnit na Rus'ké knížectví, které mělo být zakotveno do unie s Polským královstvím a Litevským velkoknížectvím, samozřejmě se stejnými občanskými právy. Rolnické masy a prostí kozáci se však vzbouřili proti hetmanovi, který podepsal tuto dohodu a Rus'ké knížectví na území Rzeczpospolity tak nevzniklo. Rusko krátce poté vyhlásilo Rzeczpospolitě válku. Ve verdiktu této války získalo Rusko v roce 1667 levobřežní Ukrajinu (Andrušovský mír). Rzeczpospolita byla během války s Ruskem už oslabená předchozím konfliktem se Švédskem (1655-1650) a samotným povstáním Chmelnického. Povstání Bohdana Chmelnického tak způsobila zvýšení angažovanosti carského Ruska ve středovýchodní Evropě. Zhruba od tohoto období se stalo území Rzeczpospolity bojištěm sousedních velmocí, přičemž gradoval její úpadek. Carské Rusko se svými takřka neomezenými lidskými zdroji získávalo vítěznými válkami stále větší vliv v tomto regionu. Největší ruský posun byl pravděpodobně uskutečněn za vlády cara Petra I. (modernizování loďstva, armády), jenž v severní válce porazil Švédsko, které díky tomu začalo také ztrácet statut velmoci. Od chvíle, kdy byl uzavřen Andrušovský mír, hetmanát postupně ztrácel svojí autonomii. Za vlády Kateřiny II. byl hetmanát a Záporožská sič zrušeny. Povstání Bohdana Chmelnického bylo jistě jeden z mnoha faktorů, jenž způsobil oslabení Rzeczpospolity. Toto povstání umožnilo ruské zahraniční politice se více angažovat na tomto území (Ukrajiny).

6. Seznam použité literatury

Cienciala, A. (2004). The Decline of Poland. (<http://acienciala.faculty.ku.edu/hist557/lect3-4.htm>, 27. 4. 2016).

Drulák, P. (2013). Epistemologie, ontologie a operacionalizace. In: Drulák, P. a kol. *Jak zkoumat politiku* (Praha: Portál), s. 14—18.

Feodoroff, N. V. (1999). *History of the Cossacks*. (New York: Nova Science Publisher).

Fisher, A. W. (1978). *The Crimean Tatars*. (Stanford: Hoover Institution).

Glassner, M. – Fahrer, C. (2004). *The political Geography*. 3rd Edition. (Hoboken: John Wiley and Sons).

Gordon, L. (1983). *Cossacks rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine*. (Albany: Suny press).

Kappeler, A. (2001). *The Russian Empire: Multiethnic History*. (New York: Tylor & Francis).

Kołodziejczyk, D. (2011). *The Crimean Khranate and Poland-Lithuania*. (Leiden: Hotei Publishing).

Kosman, M. (2011). *Dějiny Polska*. (Praha: Karolinium).

Kubát, M. (2006). *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století*. (Praha: Dokořán).

Mackiw, T. (2008). Battle of Poltava. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. (<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5Cp%5Co%5Cpoltavabattleof.htm>, 28. 4. 2016).

Munck, T. (2002). *Evropa sedmnáctého století*. (Praha: Nakladatelství Vyšehrad).

Ohloblyn, O. (2008). Mazepa, Ivan. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. (<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CM%5CA%5CMazepaIvan.htm>, 27. 4. 2016).

Okinchevyh, L – Zhukovsky, A. (1989). Hetman state. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. (<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CH%5CE%5CHetmanstate.htm>, 25. 4. 2016).

Pečenka, M. – Litera, B. (2011). *Dějiny Ruska v datech*. (Praha: Dokořán).

Pejřimovský, J. (2015). Ke kořenům rusko ukrajinského rozdělení. *Monarchistický zpravodaj* (61), s. 17—22.

Ploky, S. (2001). *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. (New York: Oxford university press).

Rychlík, J. – Magosci, P. R. –Zilynskyj, B. (2015). *Dějiny Ukrajiny*. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny).

Řezník, M. (2010). *Dějiny Polska v datech*. (Praha: Libri).

Subtelny, O. (1984). Cossack-Polish War. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. (<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CC%5CO%5CCossack6PolishWar.htm>, 18. 4. 2016).

Sysyn, F. (2003). The Khmel'Nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt. *Jewish History* 17. (2), s. 115—139.

Švankmajer, M. (2008) Co si Rusko Přeje?; První velmož říše. In: Švankmajer, M. a kol., *Dějiny Ruska* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 176—196; 187—205.

Švec, L. (1996). *Dějiny Pobaltských zemí*. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny).

Zhukovsky, A. (1993). Russo-Turkish War. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. (<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CR%5CU%5CRusso6Turkishwars.htm>, 27. 4. 2016).

7. Resumé

This thesis is qualitative-interpretative study. The main goal of this bachelor thesis is to interpret the relation between weakening Commonwealth, Cossack revolt and continuation of the political weakening of the Commonwealth, which in the end caused its partitions among adjacent superpowers. The thesis also research medium-range and long-range impacts of the Cossack revolt of Bohdan Chmelnicki. To be more specific, this thesis research if the Cossack revolt of the 1648 could cause such instability to Commonwealth, that the future existence of this political entity was destined to fail. Furthermore research is focused on the origin of the Cossacks, their independent foreign policy, the uniquely strong status of the Polish nobility and its weakening effect, religious facts in Commonwealth and errors of the political system in Commonwealth. To understand the impacts of the revolt, it is important to get know the detailed process of the revolt, what exactly revolt changed and which superpowers got into contacts with Cossackdom, which superpower tamed the Cossacks and their anarchic freedom and which superpowers slightly became dominant in the East-Central Europe region.